

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

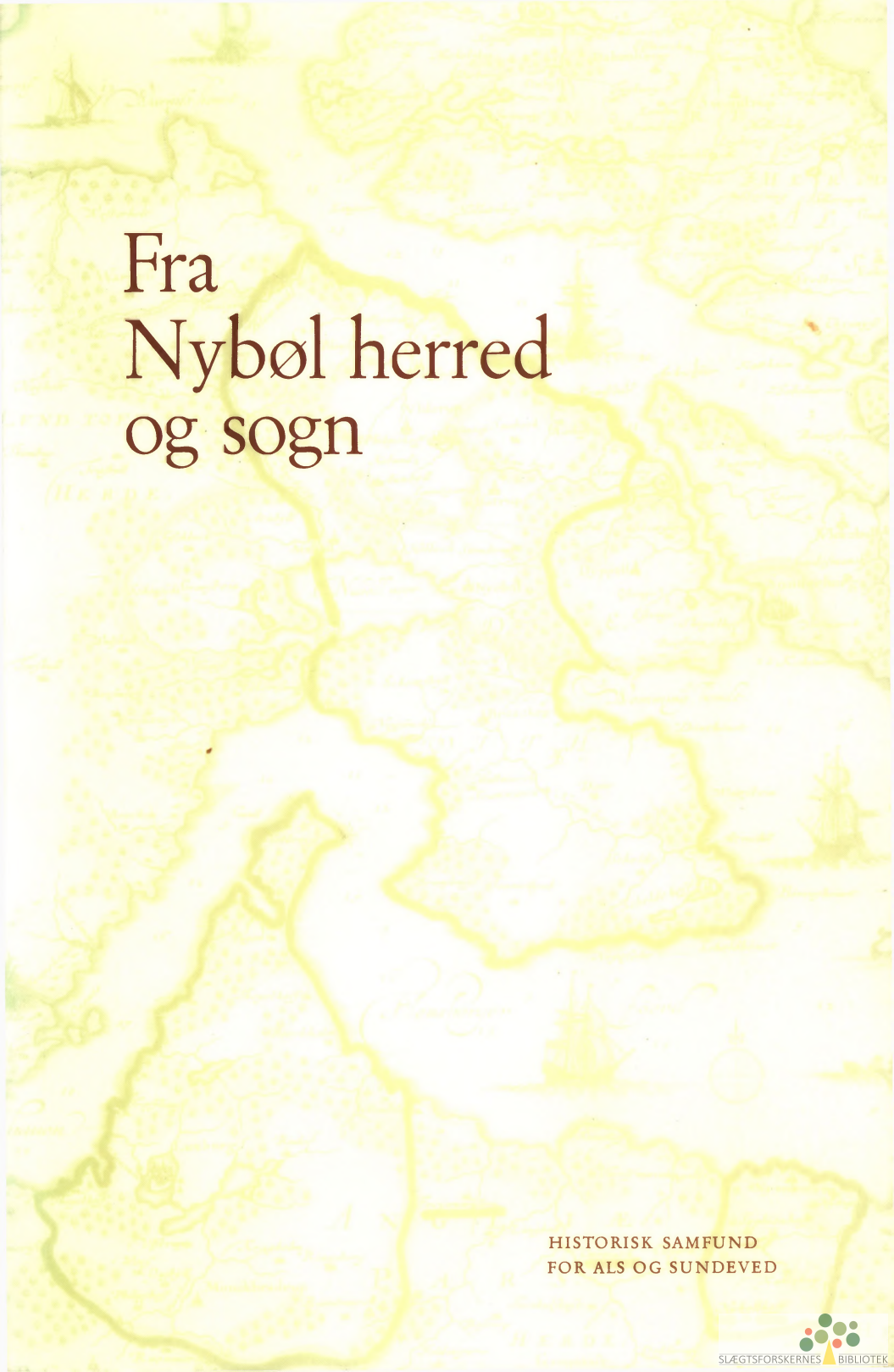
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

A historical map of Nybøl herred, showing various parishes and geographical features. The map is rendered in a light yellow/gold color on a white background. It includes labels for parishes such as 'Nybøl herred', 'Sjælland', and 'Sjælland'. There are also illustrations of ships and a compass rose. The title 'Fra Nybøl herred og sogn' is printed in a large, dark brown serif font over the map.

Fra Nybøl herred og sogn

HISTORISK SAMFUND
FOR ALS OG SUNDEVED

FRA
NYBØL HERRED
OG SOGN

FRA ALS OG SUNDEVED
HEFTE 54

Fra
Nybøl herred
og sogn

Af Chr. Jørgensen og Peter Petersen

HISTORISK SAMFUND FOR ALS OG SUNDEVED
1976

Indhold

Chr. Jørgensen:

Hertugdømmet Lyksborg	7
Nybøl herred	10
Salome og hendes familie	30
Kirketugt	51
Nogle degne og præster	59
Facetter i et grænseland	82
Sundevedboernes særpræg	87
Præster i Nybøl	94
Degne og skoleledere i Nybøl	97

Peter Petersen:

Landbrug i Nybøl herred	105
-------------------------------	-----

Beretninger:

Historisk Samfund	152
Museet	159

Redaktion: H. P. Hansen - J. Slettebo
Tryk: Dy-Po Tryk

Forord

Gennem en årrække har »Fra Als og Sundeved« behandlet et bestemt afgrænset tema. Denne årbog, der er nr. 54 i rækken, er i modsætning hertil koncentreret om et bestemt geografisk område, i lighed med de mange »sognehefter«, der udgjorde størsteparten af skrifertrækkens første 39 numre, og som blev skrevet af Jens Raben. Her er det geografiske område blot udvidet ud over det enkelte sogn, Nybøl, der tidligere behandlede i hefte 33 fra 1954, til at omtale forhold og begivenheder i hele Nybøl herred.

De to forfattere, fhv. førstelærer Chr. Jørgensen og gårdejer Peter Petersen, har sammen med en lokalhistorisk interesseret kreds, igennem en årrække arbejdet med Nybøl herreds historie. Et meget grundigt arbejde med indsamling af stof både lokalt og i en række arkiver er resulteret i en særdeles omfattende stofmængde. En del heraf forelægges i bearbejdet form i dette hefte. Forfatterne har delt arbejdet, så Chr. Jørgensen har skrevet om herredet, især om herredstinget og desuden behandlet udvalgte emner indenfor Nybøl sogns kirke- og skolehistorie, mens Peter Petersen har skrevet om landbrugets udvikling, med hovedvægten på udskiftningstiden.

Med denne bog har Historisk Samfund for Als og Sundeved udsendt tre bind indenfor samme regnskabsår — en voldsom økonomisk kraftanstrengelse. Hermed er en langvarig forsinkelse af årbøgerne indhentet. Forhåbentlig vil det herefter lykkes at holde årbogsudgivelserne i den normale rytme.

J. Slettebo.

Kort over Als, Sundeved og det nordlige Angel med angivelse af grænser for de enkelte sogne (på Als og Sundeved trukket op) og for de små kommuner, som sognene administrativt blev opdelt i efter 1864. Således var Ullerup sogn delt i 3 kommuner, Sottrup, Nybøl og Dybbøl hver i to og det store Broager sogn i ikke mindre end 9 kommuner. Fra Sottrup og Dybbøl var godsdistriktet Sandbjerg desuden udskilt som en særlig enhed på tværs af sognegrænsen.

Hertugdømmet Lyksborg

1. Området.

Hertugdømmet Lyksborg bestod af Lyksborg slot, to sogne på Angel (Munkbrarup og Nykirke) og fire sogne på Sundeved (Broager, Nybøl, Sottrup og Ullerup). Dertil et par herregårde på Angel og i en årrække også Ærøskøbing og et par herregårde derovre på øen.

2. Tidsrummet.

Hertugdømmet oprettedes 1622 som en følge af det testamente, som hertug Hans d. Yngre efterlod sig. Det bestod i 157 år, indtil det 1779 igen forenedes med det øvrige Sønderjylland. Sundeved blev da en del af Sønderborg amt. Staten overtog alle hertugdømmets aktiver og passiver. De sidste var desværre blevet alt for store.

Den første hertug var Hans den Yngres søn Philip (1622—63), en energisk og hård herre, som faderen havde været det. Han købte 1648 Gråsten og Fiskbæk og byggede her på Sundeved Philipsborg, Krammark og Skodsbølgård. Svenskekrigene ødelagde hertugens økonomi, så han allerede 1662 igen måtte sælge Gråsten og Fiskbæk. De købtes af storkansleren Frederik Ahlefeldt.

Philips ene datter, Augusta, blev gift med hertug Ernst Günther og gav navn til det slot, de byggede sig på Als. Ernst Günther var søn af hertug Alexander af Sønderborg og sønnesøn af Hans d. Yngre, og han blev altså gift med en sønnedatter af samme herre.

Augustas bror, Christian, efterfulgte 1663 faderen som hertug af Lyksborg. Christians hustru, Sybylla Ursula af Braunschweig, og hans søster Augusta var gode veninder med kong Frederik d. III's dronning Sophie Amalie, der vel er bedst kendt for sit livsvarige fjendskab til Leonora Kristine.

De to hertuginde, Augusta og Sybylla Ursula, og dronning Sophie Amalie var tre karakterfulde kvinder. Augusta havde arvet sin fars og farfars interesse for landbedrift og regnskab, Sybylla Ursula og Sophie Amalie var litterært interesserede. Sybylla kom fra

Braunschweig til Lyksborg med et betydeligt bibliotek. Sophie Amalie samtalede bl. a. med digteren Zacharias Lund fra Nybøl.

Ialt fulgte fem hertuger efter hinanden i de 157 år, hvor hertugdømmet Lyksborg eksisterede. Efter Christian (hertug 1663—98) kom Philip Ernst (1698—1729), Frederik (1729—66) og til sidst den barnløse Frederik Heinrich Wilhelm (1766—79). Vor sidste hertug af denne, den ældste lyksborgske linie, døde barnløs den 15. marts 1779. Den 19. marts fjernedes det lyksborgske våbenskjold fra de sundevedske kirker, og vor kirkebøn ændredes. I løbet af 1780-erne udparcelleredes de lyksborgske herregårde: Philipsborg, Skeldegård, Skodsbølgård, Krammark og Lundsgård, hvilket yderligere styrkede Sundeveds præg af et typisk bondegårdsområde.

3. Myndighederne.

De verdslige myndigheder i hertugdømmet var landsbytingene, herredstingene, hofretten på Lyksborg og hertugen, der allerede på Philips tid betragtede sig som enevældig fyrste. Hofretten var vor øverste domstol og administrerende myndighed. Vi kunne altså ikke appellere til nogen overret, hverken i Slesvig, Viborg eller København, men vi havde dog klageret til fyrstens lensherre, den danske konge.

De kirkelige myndigheder var sognenes kirkeældste og sognepræsten, der stod direkte under konsistoriet på Lyksborg slot, der lededes af hertugens provst. Konsistoriet på Lyksborg var vor øvester kirkelige myndighed, og provsten fungerede som vor biskop.

4. Fem særpræg for hertugdømmet.

a. Hertugdømmet var meget lille, måske for lille til at bære et dyrt fyrstehof, selv om de svære økonomiske vanskeligheder, hertugdømmet ret hurtigt kom i, dog også skyldtes, at flere af hertugens store gårde hærgedes meget hårdt under svenskekrigene. Et nordisk Luxembourg blev Lyksborg altså ikke. Vi må så trøste os ved tanken om, at efterkommere af huset kom til at bære konge- og kejserkroner i Danmark, Norge, Sverige, England, Rusland, Grækenland og Tyskland.

b. Som det andet særpræg må nævnes vore myndigheders forkær-

lighed for det tyske sprog. Det medførte, at vi ikke alene, som det øvrige Nordslesvig, havde tysk rets- og administrationsprog, men desuden havde tysk undervisningsprog sammen med dansk i skolerne og fra 1733 til 1779 havde tyske gudstjenester hver tredje søndag.

c. Vore kirkemyndigheder var ualmindelig nidkære, når det gjaldt om at håndhæve kirkedisciplinen, d. v. s. vor overholdelse af Mose-loven. Konsistoriets protokoller fortæller om mange sundevedboere, der tiltales og straffes for overtrædelse af især det tredje bud (om hviledagen), det fjerde bud (om ærbødighed og lydighed mod far, mor og al lovlig myndighed, så som embedsmand, præst, lærer og husbond) og ikke mindst det sjette bud (om hor). Overtrædelser af det femte bud (mord og drab) og det syvende (tyveri) blev dog ikke indanket for konsistoriet, men for herredstinget eller hofretten.

d. Endelig skylder vi vist vore fem hertuger den oplysning, at de nærede en ikke ringe interesse for kirke og skole. Præste- og degne-embederne på Sundeved var velbetænkte med jord, tiendeindtægter, enkepension og studiehjælp til sønnerne. Inden hertugen kaldte en ny til embederne, fik menighederne lejlighed til at udtale sig. Skolevæsenet blev tidligt organiseret her på Sundeved, allerede før 1660. I kirke- og skolesager fulgte hertugerne udviklingen i Flensborg.

e. Til allersidst skal nævnes, at alle lyksborgske hertuger havde et godt forhold til kongehuset og det danske monarki. Dette i modsætning til de gottorpske.

Nybøl herred

1. Området

Til Nybøl herred hørte oprindeligt hele Sundeved med Broagerland, samt Adsbøl og Varnæs sogne.

Efterhånden faldt nogle dele fra. Allerede i katolsk tid blev Varnæs by et selvstændigt birk, mens Bovrup i endnu et par århundreder blev ved herredet. Adsbøl by nævnes ikke mere i tingsvidner fra 1600'erne. I dette århundrede oprettede også Sandbjerg og Gråsten herregårde særlige ting for deres fæstebønder, som derefter i mange år ikke var tingpligtige til Nybøl. Endelig må nævnes, at de gårde i Sønderjylland, der i katolsk tid hørte under biskoppen, efter reformationen administreredes sammen i noget, der hed Svavsted amt. Dette amts spredte gårde (strøgods) var opdelt i fogderier. Nybøl og Kolstrup fogderier havde siden 1702 fælles ting under Rise herred. Fire af dette herreds otte sandemænd var fra Nybøl fogderi. Som foged her fungerede i lang tid bolsmanden på Borggården i Nybøl.

I Stenderup Byarkiv er alle de landsbyer nævnt, der i 1600'erne hørte til herredet og var tingpligtige i Nybøl. Af de mange landsbyer vil vi her kun nævne dem, man ikke som en selvfølge regner med at finde der: Bovrup, Bøjskov, Fiskbæk, Lunden, Dybbøl, Stougård, Kasmose, Krammark og Mølmark. Adsbøl og Varnæs er ikke længere nævnt.

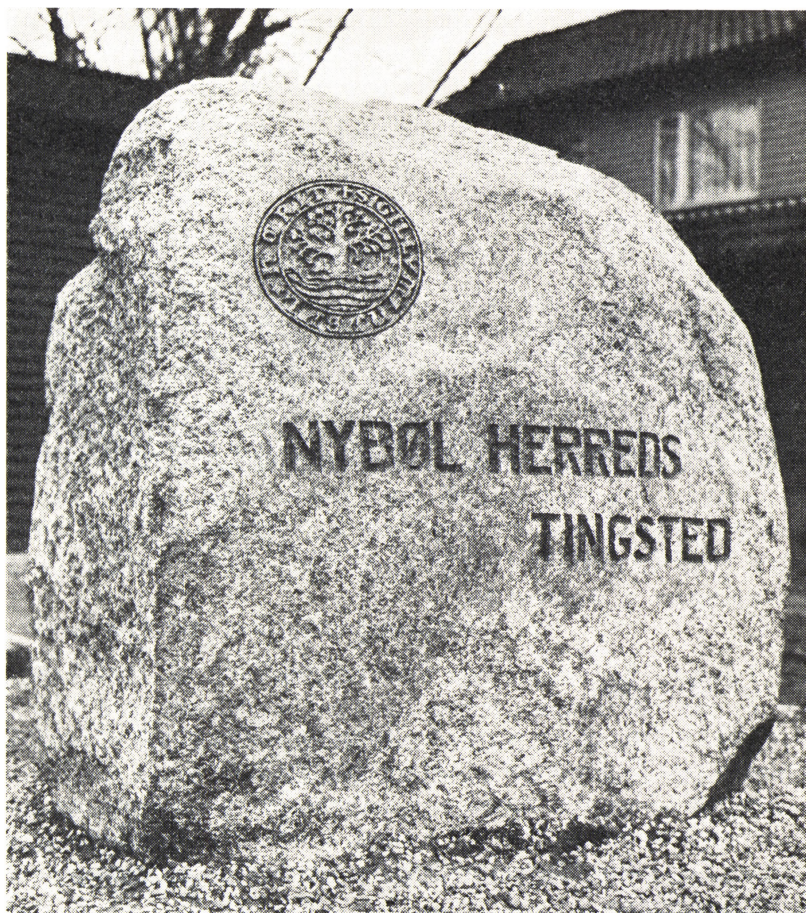
2. Tingstedet.

Tingstedet lå umiddelbart syd og sydøst for kirkegården.

I sin »Bericht von der Halbinsel Sundewitt« skriver Joh. Chr. Gude 1778:

»Nær ved kirken er tingstedet, hvor forhen retten eller tinget blev holdt under åben himmel mellem fire tingstokke, og hvor endnu i pinlige tilfælde dommen bliver forelæst for forbryderen inden fuldbyrdelsen. Her findes endnu den firkantede grønne plads, og for ikke ret længe siden var her også de store, flade sten at se, hvorpå dommerne sad«.

Det har været muligt med sikkerhed ikke alene at fastslå, hvor herredets tingsted lå, men også hvor den firkantede plads med stenene og de fire tingstokke var på tingstedet. På denne ærværdige plet, hvor dommerne sad, rejstes den 27. september 1974 mindestenen. Herredsseglet er taget fra et tingsvidne, en dødsdom dateret 1425.

Disse store, flade sten er altså fjernet kort før 1778, måske ved udskiftningen i 1769. Udtrykket »pinlige tilfælde« betyder kriminelle domme, der lød på legemlig afstraffelse. Denne fandt sted på retterstedet i Nybøl.

Claus Duus skriver i »Darstellung der Halbinsel Sundewitt« (1836): »Den grønne plads var endnu for få år siden ubebygget«.

Det vil sige, at der kort før 1836 er bygget et hus på selve den grønne plads, den firkantede plads indenfor de fire tingstokke, en plet, man i århundreder havde set på med den allerstørste ærbødighed. Husets sidste ejer var skræddermester Hans Hansen, »æ skrære o æ ting«. Det fjernedes af amtsvejvæsenet i 1957 og var ganske rigtigt bygget omkr. 1810.

Claus Duus fortsætter i sin bog fra 1836: »Ikke langt fra tingstedet var for nogle årtier siden på en høj endnu galgen og hjulet. De var i lang tid ikke bleven brugt og er nu forsvundet«.

Retterstedet med galgen og hjulet var, som det ses af gamle kort og af en købekontrakt, 40×40 m, altså en ret stor plads. I krigsåret 1864 tog preusserne en fjerdedel af pladsen til fællesgraven. Fællesgravens nuværende sydvestlige hjørne og de tilstødende siders retninger falder nøjagtigt sammen med retterstedets.

Afstanden fra tingstedet til galgepladsen er ca. 100 m. Det er derfor ikke kun i overført betydning, men også bogstaveligt rigtigt, når et gammelt mundheld her på egnen siger: »Der er it manne skridt fro æ tingsten te æ gallestok«.

3. Herredets alder.

Alle sagkyndige er enige om, at herredsinddelingen går tilbage til hedensk tid. Tingstederne er ældre end kirkerne¹.

Herredsinddelingen findes kun i Danmark og i enkelte egne af Sydsverige og Norge. Syd for Ejderen kendes den ikke. Dens arnested er Danmark. Herredsinddelingen er altså en ældgammel, særdansk indretning.

De lærde er uenige om, hvordan ordet herred skal forklares. De fleste er dog af den mening, at det er sammensat af ordene »hær« og »ridt«. Ligesom »sogn« er det område, hvorfra man søgte til samme helligdom, skulle herredet da være det område, hvis våbenføre mænd red sammen i krig.

Herredstingene fungerede i over tusind år. De er det stolteste minde, vi har om ældgammel nordisk tankegang, at folket har ret til at styre sig selv.

Tingets dømmende virksomhed blev frataget det i 1867. Administrative og politimæssige opgaver beholdt herredskontoret i 1889, da de pr. 1. april gik over til de nyoprettede tyske amter.

»E tinghus« stod nøjagtigt på det sted, hvor Nybøl herreds gamle tingstene stod. Claus Duus skriver i sin bog fra 1836: »Den grønne plads, hvor tinget holdtes, var endnu for få år siden ubebygget«. Mindestenen står, hvor huset stod.

4. Tingstedet, tingtiden og tingmændene.

Ingen må tro, at vore forfædre holdt ting under åben himmel, fordi de ikke var i stand til at tømre en tingsal sammen. Årsagen var en anden. Der holdtes ting under åben himmel, fordi enhver våbenfør bosiddende mand fra hele området havde ret til at deltage i tingmøderne, men ingen pligt. Deltagerantallet varierede fra flere hundrede til ganske få.

Et sted på tingmarken sås en mindre firkantet plet, indrammet af store, flade sten. Når tinget blev sat, lagdes fire planker, de fire tingstokke, hen over stenene. På disse planker kunne herredsfogeden og nævningerne sætte sig. I de gamle tingbreve bruges ofte udtrykkene: inden for og uden for tingstokkene. Det var herredsfogdens pligt at sørge for, at de indstævnedede og de, der havde noget »at syssele« på tingstedet, blev kaldt inden for stokkene. De menige mødte stod uden for stokkene. Midt på den firkantede plads skal der, i hvert fald i Jylland, ofte have ligget en stor flad sten, »tyvstenen«. Ved kriminelle sager blev den anklagede stillet op på denne sten.

Tingstedet og den brugte vej fra en mands hus til tinget var fredlyste. Det betød, at på tingstedet og på hen- og hjemvejen kunne ingen anholdes, og overfald her straffedes meget hårdt.

I de regler, der senere kom, står, at ingen må møde på tinge med våben, for enhver skal være nøjet med den dom, han får. Sammenkædningen af de to sætninger lader os ane grimme ting.

I slutningen af 1600'erne flyttedes tingmøderne overalt fra den åbne mark ind i et hus i en af herredets større byer. Samtidig skete det betænkelige, at flere og flere af de funktioner, der forhen varetoget af de menige tingsmænd, overlodes til herredsfogden. I Nybøl herred blev på den tid møderne flyttet fra »æ tinglyk« til et hus i Broager, og denne flytning af tingmøderne fra åben himmel ind under tag er symbol på den nedgangsperiode for dansk folkestyre, der fulgte efter enevældens indførelse i 1660.

Retterstedet i Nybøl med hjul og galge brugtes dog fortsat, og den grønne plet mellem tingstenene bevarede også, fordi man i »pinlige tilfælde« læste dommen op en gang til på pletten her, inden den dømte førtes op til retterstedet, hvor dommen eksekveredes.

Som for tingstedet var der også faste regler for tingtiden. Tingmøderne holdtes med en uges eller fjorten dages mellemrum og altid på samme ugedag, i Nybøl altid på en torsdag. Tinget måtte først sættes efter solopgang og skulle sluttes, inden »sol gik i bjerge«. En straffesag måtte højst tage tre møder og måtte ikke vare længere end seks uger.

Tingfolket var herredsfogden, sandemændene, nævningerne, ottemændene eller tinghørerne, tingskriveren, sagens parter og de menige tingsmænd. Ofte ses en af kongens højere embedsmænd at have overværet forhandlingerne, enten kongens ombudsmand, amtmanden eller kongens husfoged.

Herredsfogden var valgt af landsherren, d. v. s. kongen eller her-tugen. Han valgtes for livstid, var skattefri og modtog desuden et vederlag. Op til omkring 1700 var herredsfogden altid en af herredets bønder. Embedet gik ofte i arv fra far til søn. Det ses også et par gange at have været tilfældet i Nybøl. Efter 1700 blev embedet besat af juridisk uddannede mænd.

I ældre tid deltog herredsfogden overhovedet ikke i selve domsafsigelsen. Han skulle kun lede mødet og påse, at alt gik, som loven foreskrev. Efter 1551 var herredsfogden dog pligtig til at deltage i domsafsigelsen i sager, hvor der kunne idømmes dødsstraf.

I hvert herred var mindst otte sandemænd, valgt blandt bønderne for livstid. De modtog også et vederlag, delvis skattefrihed og des-

1582 lod vor hertug, Hans d. Yngre, sin meget dygtige bygmester, Karies, forestå nedrivningen af Nybøl kirkes kampestens-korgavl og opførelsen af en ny i munkesten. Samme år genrejste Karies den gamle kvaderstenskirk i Munkbrarup i hertugdømmets angelske del og påbegyndte opførelsen af Lyksborg slot. Og omkr. 1582 fødtes Nybøls Salome, hvis gravsten ses i kirkens modsatte gavl. Årstallet 1760 i skibet fortæller, at da fornyedes hele tømmerværket og loftet i kirken, og blytaget erstattedes med tegl. Travlheden den dag, der holdtes auktion over det gamle tømmer, bevirkede, at vor meget landbrugsinteresserede provst, der uheldigvis netop ankom den dag, helt opgav sin rejses formål, at få skrædderens 17-årige datter konfirmeret og dermed ud af skolen. Pigen måtte lære på sin katekismus endnu et år.

uden den såkaldte »hesteleje«, der betaltes, inden man gik uden for tingstokkene, af den, der havde ønsket tinget indkaldt, for de gamle herredsting startede aldrig en sag på eget initiativ. Sandemændene skulle for det første deltage i domsafsigelsen, når sagen drejede sig om mord, drab, voldtægt, hærværk, lemlæstelse, bortførelse, markskel og kirkeejendom. For det andet skulle sandemændene sammen med herredsfogden bekræfte alle domsafsigelser med deres underskrift og deres segl.

Så var der nævningerne. Nogle nævninger var valgte for et bestemt tidsrum og skulle dømme i bestemte sager, f. eks. ransnævningerne. Andre nævninger valgtes blandt de på tinget fremmødte for at undersøge og dømme i den foreliggende sag. Det var herredsfog-

dens pligt at udvælge nævninger. Som oftest valgtes tolv. De udgjorde et »stokkenævn«. Herredsfogden skulle råbe dem op ved navn, deraf ordet »nævninger«. Stokkenævnene skulle undersøge og dømme i alle de sager, som ikke i loven var henvist til herredsfogden, sandemændene eller særlige nævningegrupper.

Et vigtigt navn var endelig ottemændene eller »tinghørerne«. De valgtes også blandt de fremmødte. Deres opgave var, inden tingmødet blev hævet, at bekræfte, at alt var sket og sagt, som tingskriveren havde skrevet det.

5. Tingets beføjelser.

Herredstinget var både administrerende og dømmende myndighed. Efter loven skulle følgende borgerlige retshandlinger ske på herredstinget: oprettelse af testamente, adoption, aftægtsordning (fletføring), alimentationsordning og tilskødning. Men mange andre aftaler bragtes til tinget for at blive bekræftet gennem et »tingsvidne«, d. v. s. et dokument udstedt af tinget og underskrevet af herredsfogden og to sandemænd. Af sådanne aftaler, der tinglyses, kan nævnes aftaler om markskel, vejrettigheder og byvedtægter.

Herredstinget kunne idømme alle i loven nævnte straffe og gjorde det, lige fra bøder til fængsel, halshugning, hængning, brændes i levende live og til de barbariske straffe som afskæring af øre, fingre eller andre legemsdele, piskning, også kaldet kagstrygning eller »fortabelse af huden«, og den forfærdelige radbrækning.

Tingets domsafsigelse blev så godt som aldrig appelleret til nogen anden domstol. Spørgsmålet om skyldig eller ikke-skyldig kunne også vanskeligt ændres, da herredstinget som oftest afgjorde det ved edsafleggelse af parterne og nævningerne. Men kunne selve domsafgørelsen ikke appelleres, så kunne strafudmålingen det, og det blev ofte gjort. Man appellerede til landsfyrstens ting, og ofte blev de forældede, hårde straffe her formildede.

6. Retsgrundlaget.

I et brev, dat. 11. april 1625², påberåber Stenderup bymænd sig »Blasius Ekenberchs Repertorium«. »Efter det«, skriver bønderne, »er det ulovligt, at vor herredsfoged, Peder Eggertsen, har dømt i en sag, der også vedrører ham selv. Vi kræver ham afsat«. Ekenberchs

Repertorium er en plattysk udgave af Jydske Lov, udg. 1592 af advokat Ekenberch, Flensborg.

I et andet brev fra samme år skriver bønderne: »Vi retter os her i Nybøl efter dansk lov«. Egentlig en stolt sætning. Bønderne mente dermed, at de som retsgrundlag brugte Jydske Lov. Det ses dog, at mange domme senere er afsagt på grundlag af Kristian d. V's Danske Lov og ikke mindst på grundlag af tysk strafferet. Men disse to sidste lovkomplekser blev aldrig i deres helhed retsgyldige hos os i Nybøl. Det blev kun Jydske Lov af 1241.

7. *Retssproget.*

Vi må skelne mellem det sprog, der bruges i de dokumenter og protokoller, herredstinget har efterladt os, og det sprog, der blev talt under forhandlingerne.

De ældste tingsvidner (1425 — ca. 1650) er skrevet på plattysk. Fra ca. 1650 til 1848 bruges højtysk. Fra 1848 til 1872 skrives dansk. I elleve år, fra 1872 til 1883, er forhandlingerne ført ind både på dansk og på tysk. Man har åbenbart søgt at tilfredsstille begge fløje. Fra 1883 til 1889 bruges igen det tyske sprog.

Det mundtlige forhandlingssprog har selvfølgelig fra begyndelsen af været egnens danske dialekt. I løbet af 1700'erne blev også det mundtlige forhandlingssprog tysk. Edsaflæggelser kunne dog stadig tillades på det danske sprog. Men i 1810 indberetter herredsfoged Nicolaus Prehn: »Forhandlingssproget ved Nybøl herredsting er tysk, ligesom også dokumenterne udfærdiges på dette sprog«.

Dette tyske retssprog i en tid, da vi jo dog hørte til det danske monarki, var en ganske urimelig ordening, som befolkningen kun med uvillie fandt sig i. Først 1840 kom loven, der påbød dansk retssprog i Nordslesvig. Som vi så ovenfor, kunne vort herredsting først i 1848 bekvemme sig til at følge loven. Til gengæld skrev de dansk helt til 1883. Vi må gå ud fra, at det fra 1848 til 1883 også var tilladt at udtrykke sig mundtligt på dansk i herredsretten.

8. *Tingsvidner.*

a. Tre tingsvidner fra katolsk tid.

Det ældste kendte tingsvidne fra Nybøl herredsting er dateret 6. dec. (Skt. Nicolausdag) 1425. Det afsiger følgende dødsdom:

»Vi, riddere og svende, bønder og bokarle og alle menige folk, som bor i Nybøl herred i Sundeved, bekendtgør og gør åbenbart ved dette brev, at efter anklage af vores nådige herre, hertug Gerhard af Slesvig, hvis knægt og mand, Vivian, Hermann Sletzen slog ihjel i fredstid, da siger vi for ret at være, at Hermann Sletzen har forbrudt sit liv og sit gods ved at sætte sig op mod sit herskab og mod Gud. Til bekræftelse herpå har vi hængt vort segl fra Nybøl ting på dette brev«³.

Hermann Sletzen, der var en herremand på Sundeved, dømmes altså til døden, fordi han har sat sig op mod sin hertug ved at dræbe dennes mand, Vivian.

Sagen er rejst af hertug Gerhard d. VII, og også riddere er mødt på tinge. Hertil kan bemærkes, at adelen havde ret, men ikke pligt til at indanke sager for tinget.

Hvem var nu hertug Gerhard d. VII? Han er den ene af fire søskende, som alle fik en mærkelig skæbne, og de to af dem en ikke så lille plads i danmarkshistorien.

Deres stamfader (oldefar) var grev Gerhard d. III, af holstenerne kaldet den Store, af os den kullede greve. Ham lykkedes det i 1326 at blive udnævnt til hertug af Slesvig og således skabe den forbindelse mellem Holsten og Slesvig, som fik så stor betydning helt op til vore dage.

Efter at Nils Ebbesen, 1340, i Randers havde dræbt den kullede greve, fulgte en hundredårig militær og politisk kamp om Sønderjylland mellem de holstenske grever og de danske konger.

På den tid, da tingsvidnet i Nybøl udstedes, føres kampen på holstensk side af den i tingbrevet nævnte grev Gerhard d. VII og hans to brødre Henrik og Adolf. Henrik falder d. 4. maj 1427, da han personligt deltager i stormen på Duborgs palisader i Flensborg. Fire år senere lykkes det Gerhard og Adolf at erobre byen. Det var for dem en afgørende sejr, og Gerhard holder da bryllup med den unge Agnete af Baden. Det blev en tragedie. Syv måneder efter brylluppet føder Agnete levedygtige tvillinger. Lægerne erklærer, at syvmåneders børn godt kan leve, og at Agnete altså udmærket kan være helt uskyldig, men Gerhards slægt, Schauenborgerne, forlanger slægtens ære genrejst. Agnete sendes hjem til Baden — uden at få tvillingerne med.

Gerhard tror imidlertid på sin unge hustru, og efter nogen tid

rejser han sydpå for at hente Agnete tilbage. På hjemrejsen bliver han syg og dør 1433 i Emmerich v. Rhinen. Der er han også begravet.

Det lykkedes den tredje bror, Adolf d. VIII, at blive anerkendt som fyrste over begge landsdele. Han er den første, der uantastet i en længere årrække havde et delvis samlet Slesvig-Holsten. Han havde et godt forhold til den danske konge og det danske rigsråd, som, da vor konge dør i 1448, tilbyder Adolf den danske krone. Men nu kommer også de tre brødres søster ind i billedet. For Adolf ønskede ikke at blive konge i Danmark, men henviser os til sin søsters søn. Søsteren var gift med grev Dietrich (den lykkelige) i Oldenburg, og de havde en søn, Kristian. Således blev Kristian d. I konge i Danmark.

Adolf den VIII, som altså var med til at skaffe os det oldenborgske kongehus, optræder to gange på Nybøls tingsted⁴. Det første af de da udstedte tingsvidner tyder på, at dødsdommen fra 1425 over Hermann Sletzen aldrig blev eksekveret, for i Adolf d. VIII's tingsbrev, der er dateret d. 15. juni (Skt. Vejtsdag) 1452, står:

»Vi riddere og svende, bønder og bokarle i hele Nybøl herred i Sundeved bevidner og bekræfter med dette vort åbne brev for alle ærværdige folk, som ser det eller hører det læst, at: i vor nærværelse, inden for de fire tingstokke på Nybøl herredsting, Laghe Magesøn og hans frue, Ide Sletzendatter, sælger al deres arv efter Hermann Sletzen, også hans ejendomme på Sundeved, til hertug Adolf af Slesvig«.

De holstenske herremænd, og ikke mindre greverne, var som bekendt særdeles interesserede i at opkøbe jord i Sønderjylland, og allerede i året 1453 er hertugen, grev Adolf igen på Nybøl ting for at få tilskødet ejendomme. Da bekræfter tinget, at hertugen har købt de godser, som den danske konge havde erhvervet af Hartvig Krummedige.

b. Tingsvidner fra 15-, 16- og 1700'erne.

I Stenderup Byarkiv findes 38 tingsvidner og breve. Det ældste er fra 1533, det yngste fra 1756. De ældste er skrevet på plattysk. Efter 1660 skrives højtysk. Kun to breve fra bønderne i Stenderup, et fra 1623 og et fra 1624, er på dansk.

Alle sager i arkivet angår civile retlige sager: hegnspligt, vejrettig-

hed, inddragning af jord fra fælleden, bydammen og tinglysning af landsbyvedtægten.

De fleste er formet efter dette skema: 1. Datum og konstatering af, at tinget er sat rigtigt inden for de fire tingstokke. 2. Sagsøgeren »æskede og begærede, at et stokkenævn skulle dømme«. 3. Til stokkenævn, undertiden også kaldet »tolvmænd« eller »herredsnævn«, valgtes . . . . De tolv mænd er nævnt ved navn, og der står altid, hvilken landsby de er fra. 4. Forhandlingens resultat. 5. Valg af ottemænd. Deres navn og landsby. 6. Ottemændene går uden for tingstokkene for i ro at forme tingsvidnet og dermed bekræfte, at der på tingsmødet blev sagt og vedtaget, som skrevet står. 7. Herredsfogden og to sandemænd underskriver tingsvidnet og hænger deres segl under. De fleste tingsvidner har tre segl.

Af et tingsvidne fra Stenderup Arkivet dat. 23. nov. 1564 skal her et par sætninger citeres, dels fordi dette vidne beskriver et lille led i den overordentlig betydningsfulde omlægning af landbrugets driftsform, der gennemførtes i det østlige Sønderjylland i slutningen af 1500'erne, og dels for at give indtryk af det dengang så meget brugte plattyske sprog. Efter den sædvanlige indledning står:

. . . binnen Hardes veer Dingestocken persoendlich tho stede erschennen de Bunden, Lansten und alle Inwaner in der Doerpern Stenderup, Düthbüll und Rakebüll und heppen dar . . . gesecht, dath . . . de tho Stenderup mith der anderen beider Doerper Inwaner gunst, consens und willen, moegen und willen tho eren nüthen und gebrucke ein Lücke mith nhamen Keelberg inthecken und denselven nüthen und gebrucken, im Jaer viff süsse idder, solange it inen gelegett is . . . Wann auerst denen tho Stenderup sodanne Lücke nicht lenger innetuenet tho holden gelegen, moegen se deselven mith je so gudem Verlicke, als se se angenhamen, wedderrumb affgeben und gemeine liggenlaten . . . .

På dansk: . . . »inden for herredets fire tingstokke er personligt mødt bolsmændene, kådnerne og alle indbyggerne i landsbyerne Stenderup, Dybbøl og Ragebøl og har der . . . sagt, at . . . de fra Stenderup med indbyggernes gunst, consens og godkendelse fra de andre to landsbyer, har fået tilladelse til og vil inddrage til deres nytte og brug en lyk ved navn Keelbjerg, og må udnytte og bruge samme, efter året fire og tres, så længe som det er dem belejligt. Hvis det ikke længere skulle være dem fra Stenderup belejligt at holde lykken

indhegnet, skal de kunne afgive den igen med et lige så godt forlig som det, hvormed de modtog den, og lade den ligge i fælleden igen«.

Mange landsbyer, især i Holsten og det østlige Sønderjylland, opgav i slutningen af 1500'erne byens fælles græsgang og lagde den ind under bymarkens driftsrotation. Et stort areal mellem Stenderupskovene og Dybbøl havde været fællesgræsgang for byerne Nybøl, Stenderup, Dybbøl og Ragebøl. Nu indkoblede byerne deres andele. Man fik »byfælledkoblerne«, for Nybøls vedkommende blev det til »Bøffelkobbel«.

Det er denne ændring i vort landbrugs driftsform, der hurtigt gav et stærkt forøget udbytte både af korn og mælk, vi hører om i tingsvidnet fra 1564.

9. Retssager på herredstinget.

a. Muntre og mørke tingdage.

Før vikingetiden var der ingen øvrighed, man kunne henvende sig til og forvente at få sin ret hos. Man søgte den på egen hånd, som vi også kender det fra de islandske sagaer. En mindelse om denne tid er det vel, når herredstingene senere hen i visse sager slutter domsafsigelsen med at pålægge den dømte at sværge, at han ikke vil tænke på selvtægt (sværge orfejde). Fra den brutale selvtægt over den højtidelige orfejde ender udviklingen med, at retten pålægger den ene, eller undertiden, ved forlig, begge parter at give et gilde.

Da bønderne skulle mødes på Nybøl herredsting d. 21. juli 1631, en varm sommerdag, til sidste møde i en sag, havde de været så forudseende at sikre sig, at sagen kunne sluttet med et ordentligt gilde. I tingsvidnet står: Der sluttedes endelig forlig i hegnstriden mellem Ragebøl og Nybøl. Ragebøl skal hegne mellem korn og horn. Hver landsby skal »geven eine Tonne Beer undt darby gehörige Schinke undt watt sonsten darby behördt, welches ock vollenbracht und in Peter Truvelsens Hus tho Nübbül getrunken« (give en tønde øl og den dertil hørende skinke, og hvad der ellers hører med dertil, hvilket også er efterkommet og drukket i Peter Truvelsens hus i Nybøl).

Det er begrænset, hvad der er bevaret af dokumenter fra store straffesager fra Nybøl herredsting. Meget synes at være forsvundet. C. L. E. v. Stemmann har i sin bog om Slesvigs ret i det syttende år-

hundrede gengivet tingsvidner fra 21 ting i Slesvig efter originaldokumenter, hvoraf mange siden er sporløst forsvundne. Stemmanns samling viser, at tingene har så meget tilfælles, at vi vil få et bedre billede af Nybøl herredsting, hvis vi medtager et par dokumenter også fra de andre tingsteder. De rent juridiske forhold, der vel kan være noget forskellige i de forskellige distrikter, kan jo af gode grunde alligevel ikke tages op her. Det vil selvfølgelig blive anført, hvor tingbrevene stammer fra.

Af de mere morsomme sager skal her kun medtages en fra Hvidding herred, dat. 20. marts 1693. De gode tingmænd er kørt fast. Deres koner har været til barselgilde. På hjemvejen har de været lidt for kåde. Nu går den »fuulagtige Snack«, at de har drevet løjerne lidt for vidt i nærheden af byens brønd.

»Hvad nu?«, som Zeus sagde. Dette var en penibel og kilden sag, for vel skal brøndens ry for sit gode vand forsvares, — men på den anden side — konerne havde jo også set deres mænd komme hjem fra lystige gilder. I deres vånede når mændene til denne noget mærkelige dom: Konerne hafver ikke begangen mere end som ellers erlige Koner og Hustruer kand gjøre i Lystighed, når de kommer fra Barselhus. Brønden er ikke forurennet, men Karen Sk., som hafver udbredt den fuulagtige Snach, skal til straf rense Brønden og flytte til et andet Sogn.

Det var det mere muntre, men ofte er det dystert alvor og sort gru, der møder os på ting- og retterstedet, f. eks. ved hekseprocesserne. De kulminerer omkr. 1650.

I 1632 dømmes provstinden i Broager, Anne Fabricius, født Fischer, til halshugning for hekseri.

Et sagn i Nybøl siger, at sidste gang, man i Nybøl havde dømt en kvinde for hekseri og allerede var samlet på retterstedet, benådedes kvinden, fordi bøddelen ikke kunne få bålet til at brænde, og man anså dette for at være et tegn fra Gud.

Den sædvanlige gang ved hekseprocesserne er denne: sladder og rygter — anklage — »med føje sigtet« — derfor tortur — igen tortur — tilståelse — dømmes til bål eller halshugning.

Denne frygtelige række af sjælelig og legemlig tortur må Maren fra Holm gennemgå, da hun i varme højsommerdage i 1670 bringes for Als Nørreherreds Ting. (Hekseprocesserne er hyppigt i sommervarmen).

5. juni: Rygterne om, at Maren kan gøre fæ og folk syge, bekræftes af talrige mænd og kvinder fra Holm.

20. juni: Holmboerne vedstår deres udsagn.

26. juni: Maren dømmes for at være en troldkone.

28. juni: Maren torteres, men vil ikke bekende at være en troldkone.

29. juni om morgenen: skarpretteren skærer håret af Maren, for i håret sidder den onde ånds kraft, som hjælper Maren til at udholde pinen og smerterne under torturen. Maren lægges så igen på pinebænken, og nu bekender hun.

29. juni om aftenen: Maren forhøres og bekender igen.

30. juni: Maren torteres igen og spørges, om hun stadig vedstår alt. Maren råber: ja.

5. juli, aften: Igen forhør. Maren »wedstoed«.

6. juli, morgen: Maren dømmes af herredsfogden + 12 domsmænd til bålet, men benådes til halshugning med sværdet. Hun tages til alters og gives udi skarpretterens hænder.

Der findes protokollater fra flere lignende hekseprocesser i Sønderjylland, og vi ved, at der i 15- og 1600'erne gennemførtes i hundredvis af hekseprocesser i vor landsdel. En præst på Als beretter, at de i det forløbne år havde henrettet flere snese hekse, og med Guds hjælp ville øen snart være helt renset. Heksehysteriet hjemsøgte hele Europa. Der kan altså ikke herske mindste tvivl om, at de også hører til i et billede af ting- og retterstedet i Nybøl.

b. Den sidste henrettelse, 1763.

Efter vor tids tankegang var tyvene dem, man næst efter heksene behandlede hårdest. Selv ved ret små tyverier kunne tyven ikke føle sig sikker på ikke at ende i galgen.

Nybøls galge blev brugt sidste gang d. 6. maj 1763.

En tyvebande havde gennem flere år huseret her på Sundeved. Befolkningen var opskræmt.

En nat hører nogle forbipasserende støj inde i Nybøl kirke. Var

det mon tyvebanden? De tilkalder hjælp, og snart er mange samlet omkring kirken. For kirketyveri var der absolut dødsstraf, så man kunne forvente, at eventuelle tyve derinde ville forsvare sig til det yderste. Omsider vover nogle modige mænd sig ind i kirken, hvor de ser to mænd, som de overmander og binder.

Tyvene føres efter få dages forløb bundne frem på herredstinget. Da de med føje er sigtet for en forbrydelse, der medfører dødsstraf, er de sikkert blevet udsat for tortur. I hvert fald tilstod de under forhøret flere andre forbrydelser.

I kirkebogen skriver vor daværende præst:

»1763, 6. maj, blev her to brødre, som begge havde lavet indbrud hos degnen i Sottrup og desuden havde forøvet mange tyverier og skændselsgerninger, med rebet bragt fra livet til døden. Hovedanføreren, 32 år, blev af pastor H. Martini i Broager og mig, men den yngre af H. P. Peters i Broager og P. Berninck i Snogbæk betjent med livets ord.

Soli deo gloria.
Spiegele dich Welt!«

Endnu mange år senere skrives i vor kirkebog ved et dødsfald: »var som ung med til at fange tyvene i vor kirke«. Det er vel et bevis på, at der længe blev fortalt om »mestertyvene fra Sundeved«.

c. Det helt mørke.

Herredstingenes mest grufulde straffereformer, som hudstrygning, brændemærkning, afskæring af forskellige legemsdele og radbrækning vil vi tie om.

Kun et enkelt billede, der på mærkelig vis maner den tids dystre sider frem, skal her forsøges fremkaldt. Det er billedet af pigen, der først er blevet kagstrøget og derefter af bøddelen føres ud til herredsgården, hvor hun med hånden på bøddelens sværd skal sværge aldrig mere at vise sig i fyrstendømmet. (Stemann: side 228. Husby herred. Nr. 6). Billedet af den ufølsomme, mørke bøddel, der rækker sit sværd frem, og pigen, der kun under smerte kan række sin hånd frem, fordi hendes hudløse ryg endnu ikke kan rettes helt ud, og den mørke efterårshimmel langt ude, hvor pigen nu skal vandre hen, det får den »mørke middelalder« til at stige frem.

d. Et par domme fra nyere tid.

De strenge straffe, man i forhold til andre forbrydelser gav for tyveri, holdt sig meget længe.

1786: Maria Clausen, Nybøl, får et døgn fængsel + sagens omkostninger for tyveri af et par strømper, der var hængt ud nede ved Nybøl Vandmølle.

1786: Gertrude Hansen fra Trappen ved Gråsten, 45 år, svanger med sit tolvte barn, syg mand og et krøblingebarn hjemme, dømmes til tre ugers fængsel på vand og brød for at have stjålet to lagner, der hang til tørring.

Forholdet mellem herskab og tyende blev helt op til 1890 betragtet ud fra Moseloven.

1786: »En tjenestekarl, Hans Rasmussen, vil være at idømme syv dages fængsel på vand og brød, da han i utide har forladt sin plads hos bolsmand Johan Jespersen i Ragebøl«.

1848: Boelsmænd i Ullerup fører proces om ejendomsretten til mandsstolen nr. 54 i Ullerup kirke. En lignende, men meget større proces førtes 1795 om kirkestolene i Nybøl.

e. Tiggeri.

Vor herredsprotokol viser, at herredsfogdens kontor endnu helt til det lukkes i 1889 gang på gang må tage sig af tiggere, der er døde på landevejen eller i huse og lader, hvor de har søgt ly for natten.

Vi vil tage afsked med vort ældgamle herredsting ved at mindes en af disse tiggerkoner:

1785: En gammel tiggerkone, syg og træt, føler en mørk efterårs-aften, at hun ikke magter livet på landevejen mere. Hun sætter i sin nød sin lid til øvrigheden, rejser sig fra landevejsgrøften og stavrer afsted for at nå herredsfogdens hus i Broager. Men . . . »en tiggerske fandtes i morges død i herredsfogdens port. Hendes ejendele var så få, at retten ikke fandt det umagen værd at sælge dem ved auktion, men vi lod dem følge med i hendes kiste«.

Måske en god løsning, vort gamle herredsting der fandt, for hvem ved, om der ikke mellem hendes sager var en ting, der havde været den gamle tiggerske dyrebar.

10. Herredsfogder i Nybøl herred.

De første otte, måske ti, på listen var ikke juridisk uddannede. Ved siden af herredsfogedembedet har de sikkert ejet og drevet et bol i en af herredets landsbyer.

1. *Peter Andersen*, nævnt 15. 5. 1502.
2. *Iver Persen*, søn af nr. 1, nævnt 1533 og 1541.
3. *Anders Truelsen*, nævnt 1554 og 1564.
4. *Hans Andersen*, søn af nr. 3, nævnt 1591 og 1598.
5. *Peder Eggertsen*, nævnt 1603 og 1625.
6. *Hans Asmussen*, nævnt 1631.
7. *Hans Jensen*, nævnt 1642, 1651 og, som salig, 1670.
8. *Jens Hansen*, søn af nr. 7, 1668 — 1678.
9. *Johan Jessen*, 1678 — 1711? død 16. 5. 1724 i Broager, konen døde 16. 4. 1726, ligeledes i Broager.
10. *Alexander Jessen*, søn af nr. 9. 1711? — 1733, døde 8. 12. 1752 i Sønderborg.
11. *Georg Adolph Gude*, 1733 — 1753. Født 12. 4. 1699 i Lunden, Ditmarsken, som søn af landsskriver Christoph Gude. Stud. i Jena 1720. Kabinetssekretær på Lyksborg 1729. Lyksborgsk hofråd og herredsfoged i Nybøl herred 1733. Justitsråd 1747. Død 18. 2. 1773 og begr. i arvebegravelsen i Lunden. Konen var borgmesterdatter fra Kiel og generalsenke, død i Lyksborg 13. 5. 1758.
Med Gude er det i hvert fald forbi med bonde-fogderne. Men på Gudes tid var herredet omkr. tusind år gammelt.
12. *Heinrich Gottfried von Somm*, 1753—1774. Født 19. 3. 1719 i Wesselburen. Præstesøn. Stud. i Jena, Rostock og Kiel. Død i Lyksborg 6. 5. 1795. Gift med forgængerens datter, Anna Maria Margaretha Gude.
13. *Bo Todsén*, 1774—1783. Født 13. 3. 1743 i Højer som søn af fæsteforpagter Peter Todsén. Stud. fra Jena. Var 1774—79 her-tugelig herredsfoged, dernæst kongelig fra 1779 til 1783. I 1779

- blev hertugd. Lyksborg jo indlemmet i Sønderborg amt. 1783 blev Todsens amtsforvalter i Flensborg. Afsk. m. pension 1804. Død 21. 10 1805. Gift med Frederica Margrethe Dorothea von Curtius.
14. *Johann Dietrich von Lange*, 1783—97. Født 9. 5. 1734 som søn af forpagteren på Skjoldnæs, Fyn. Suspenderet 11. 3. 1795 på gr. a. kassedifferens. Afsk. 11. 4. 1797.
  15. *Peter von Sievers*, 1797—1803. Født 4. 4. 1759 i Kiel som søn af kammerherre David Reinhold v. Sievers. Stud. i Kiel og Göttingen. Blev 1803 amtsforvalter i Neumünster.
  16. *Benediktus Mathiesen*, 1803—1807. Født 27. 10. 1751 i Tinum på Sild som søn af justitsråd Math. Mathiesen. Stud. i Göttingen. Død 26. 7. 1807 i Broager.
  17. *Nicolaus Prehn*, 1807—31. 5. 1848 Født 1. 10. 1774 i Tønder. Student fra latinskolen i Flensborg, studerede jura i Kiel, hvorfra også hans kone stammede. Prehn var liberalt tysksindet. Han støttede slesvig-hostenerne i Treårskrigen og blev derfor den 31. maj 1848, tre dage efter sejren i slaget ved Nybøl, afskediget af de danske myndigheder. Døde i Lyksborg d. 22. 9. 1861.
  18. *Søren Friedrich Sørensen*, 31. 5. 1848—11. 8. 1848. Nu kom der et par meget urolige krigsår. Da de danske myndigheder d. 31. maj 1848 havde afskediget Prehn, indsættes herredskontorets tingskriver, Søren Fr. Sørensen, som herredsfoged. Han var dansksindet, født i Åbenrå d. 21. 12. 1784, altså nu en mand på 63 år. Han var ikke universitetsuddannet. Sørensen var herredsfoged i godt to måneder. Den 11. august kl. halvfjere om morgenen bliver han arresteret og bortført af tysk militær.
  19. *Hans Jürgen Nissen*, 16. 9. 1848—16. 9. 49. I aug. 1848 sluttes en syv måneders våbenstilstand. Den provisoriske regering indsætter i september måned den tysksindede H. J. Nissen som herredsfoged. Han var, som sin dansksindede forgænger, født i Åbenrå, men var meget yngre, født d. 3. 5. 1822. Student fra Flensborg Latinske, 11. 10. 1840 immatrikuleret ved universitetet i Kiel, cand. jur. 1845. Efter et års forløb afsættes Nissen

af danskerne, og den af tyskerne for et år siden bortførte Sørensen, der igen var frigivet, bliver nu bedt om at varetage embedspligterne som herredsfoged igen.

20. *Søren Friedrich Sørensen*, 16. 9. 1849—25. 9. 49. Sørensen, altså den samme som nr. 18, sender straks en ansøgning ind om at blive fritaget for embedet, og den bevilliges.
21. *Christoph Leisner*, 25. 9. 1849—30. 11. 49. Dansksindet. Født 1813 i Haderslev, studerede i Kiel, konstitueredes som herredsfoged d. 25. 9. 1849, men blev allerede to måneder senere kaldet til borgmester i Slesvig, senere til Egernførde, som han måtte forlade ved de preussiske troppers indmarch i 1864. Døde i Kbh. 1868. Var en kort tid også borgmester i Sønderborg.
22. *Carl Frantz Christian Ernst Wilhelm von Gerstenberg*, 1849—56. Med Gerstenberg faldt der ro over herredskontoret, men hans efterfølger forlod igen embedet af nationale grunde. Flere af familien Gerstenberg nåede høj officersrang i den danske hær, herredsfogdens farfar er den kendte dansk-tyske digter Heinrich Wilhelm Gerstenberg, født 1737 i Tønder. En nevø til herredsfogden, generalmajor Gerstenberg, indlagde sig stor fortjeneste som oversætter til dansk af russisk litteratur. Vor herredsfoged Gerstenberg var født 13. 8. 1802 i Rendsborg som søn af premiermajor G. A. W. von Gerstenberg. Stud. i Kiel og Göttingen. Død 21. 10. 1856 i Broager.
23. *Carl Christian August Fischer*, 1857—1868. Født 1. 8. 1818. Havde først forskellige stillinger under den provisoriske slesv.-holst. regering. Blev 1852 ansat som fuldmægtig i ministeriet for Slesvig. Den 6. 3. 1857 udnævnt til herredsfoged i Nybøl herred. Fischer gik 1864 over i tysk tjeneste. Han blev 1868 amtsdommer i Plön, 1891 udnævnt til justitsråd, men døde 18 12. samme år, 73 år gl.
24. *Christen Hansen*, 1868—1889. Vor sidste herredsfoged var al-singer. Han var søn af biskop Jørgen Hansen, Egen, og Anna Margrethe Schwensen. Faderen, en smedesøn fra Tandslet, var biskop over Als og Ærø i tiden mellem de to slesvigske krige. Da sønnen Christen fødtes, d. 6. 8. 1829, var faderen præst i

Ballum. Sønnen studerede jura, og efter først, ligesom sin for-gænger i embedet, at have været ansat i det slesvigske ministe-rium, blev han 1868 herredsfoged i Nybøl herred. Da herreds-inddelingen ophæves i 1889, tager Christen Hansen sin afsked. Døde i Augustenborg d. 6. 12. 1919. Begravet d. 17. 12. i Egen, hvor biskoppens og herredsfogdens gravstene endnu står ved siden af hinanden (1975). Gift d. 21. 7. 1868 med Caroline Adolphine Nathalie Kastrup, der var født 8. 6. 1842 i Flensborg, døde 2. 7. 1931 i Helsingfors og blev begr. d. 14. 7. s. år i Egen.

KILDER OG HENVISNINGER TIL »HERREDSTINGET«

1. Af litteratur må først og fremmest henvises til Poul Johs. Jørgensen: »Dansk Retshistorie«, 3. opl. 1965, og C. L. E. Stemann: »Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert« (Flensborg 1855), og »Sønderjyllands Historie«, I—V. (1930—33).
2. Stenderup Byarkiv. Pergamentblade, opbevares på Landsarkivet, Åbenrå.
3. Rigsarkivet.
4. do.

Salome fra Nybøl og hendes digtersøn: Zacharias Lund

1. *Salome Lund.*

Som overligger har indgangsdøren til Nybøl kirke en gammel gravsten, der vender sin latinske indskrift nedad, så den besøgende, som standser op et øjeblik på dørtærsklen og ser opad, kan læses: »Her hviler benene af Jørgen og Salome Lund«.

Salome Lund var datter af Zacharias Witte, der var præst i Nybøl fra 1557—1601 og var den første præst i vort sogn, som var gift. Datteren Salome gifter sig med faderens efterfølger i embedet, og denne skik holder familien fast ved i 236 år. Stadig følger datter efter moder som præstekone i Nybøls store præstegård, og altså svigersøn efter svigerfar som præst. Salome er den første i vor lange række af præstedøtre-koner.

Salome blev gammel. Tre Nybøl-præster følger hun til graven: 1601 sin far, 1641 sin mand og 1658 sin svigersøn¹.

Hun oplever på allernærmeste hold tre frygtelige krige. Bliver selv offer for den sidste.

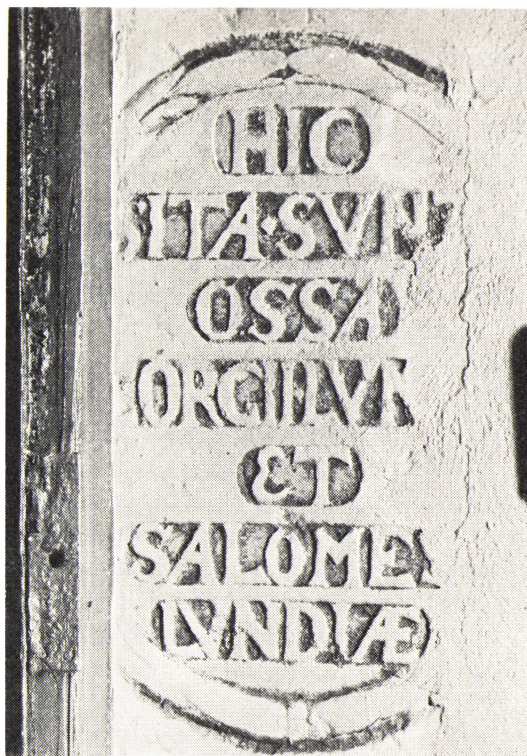
Gennem Salomes søn, hvis digternavn en kort tid nævnes sammen med Tysklands bedste, kommer vi i berøring med tidens åndsliv.

Men for os i Nybøl sogn bliver Salome mærkeligt nærværende, hver gang vi besøger kirken eller hører dens klokker ringe, for vigtige dele af bygningen, næsten alt kirkeinventar, klokkestabel og klokker, alt er anskaffet i Salomes tid. Hun så det som nyt.

2. *Salomes far.*

Zacharias Witte, Salomes far, vor første ægteviede præst, var en meget ærværdig herre. Han var universitetsuddannet, hvilket på den tid endnu ikke var helt selvfølgelig for en præst, og han faldt for tidens mode og satte et »von« til sit navn: Zacharias von Widing. Hans dattersøn, Salomes tyske digtersøn, skriver i vedhæftet til sin bog: »Allerhand artige deutsche Gedichte«: »Morfar var ilde lidt af sine kaldsfæller på Sundeved, fordi han havde studeret mere end

Gravstensens latinske tekst siger: »Her hviler benene af Georg (Jørgen) Lund, og Salome Lund«. Jørgen Lund døde 7. februar 1641, og Salome døde om morgenen d. 10. januar 1659. Fot. Bergmann

disse«, og i forordet til denne bog skriver sønnen, at Ahlefelderne på Søgård-Gråsten har været hans slægts velyndere. Dattersønnen fortæller også, hvordan morfar disputerede på latin med lærde mænd i Flensborg:

Morfaderen var engang hos daværende provst i Flensborg. En af morfars misundere, som også var der, ønskede at gøre Witte skamrød og stillede ham følgende spørgsmål: »Hvorfra kom Moses?« Efter at have betænkt sig et øjeblik, svarede morfar: Veniebat e'cælo, ibat in cælum, redibat e'cælo«. Han kom fra himlen, han gik til himlen, og han kom igen fra himlen. Nu var det Wittes tur til at skyde, og han sender modstanderen denne salve: »Hvor blev det æsel af, som Kristus red ind i Jerusalem på?«.

Modparten forblev tavs.

»Nuvel«, sagde Nybøls præst, »jeg skal sige Dem det: Adams mor åd det!«.

Hermed stod det 1—0 til Nybøl. Det er vel ikke af vejen at bemærke, at udtrykket »Adams mor« er den gådefulde omskrivning af »jorden«, hvoraf Adam jo var skabt.

Tidens lærde kunne finde fornøjelse i sådanne disputer.

Salomes far skrev mange latinske digte, bl. a. et hyldestdigt til den driftige by Flensborg (trykt i Slesvig 1592, genoptrykt ved H. Møller 1782). En fortegnelse over Zacharias Wittes digte findes i »Cimbria Literata«.

Den værdige latinerpræst kunne godt deltage i de store familiefester, der dengang afholdtes på herregårdene og i præstegårdene. Her blev drukket og spist — ofte et par dage i træk. Witte var således også deltager i den familiefest, som provsten i Broager uforvarende har forevigt i sin dagbog, når han lader os se, hvordan han endnu et par dage efter festen går frem og tilbage, holder sig for den værkende pande og klager: å, den hovedpine, det er også den megen vin og hamburgerøl, men nu går det da bedre, og det er sandelig også godt, for om et par dage skal jeg til et nyt gilde.

3. Salomes lyse tid som ung pige og som nygift.

Salome er født ca. 1582. Det er det årstal, der med store jernspigre er indsat i vor kirkes østgavl, (mens Salomes gravsten er indmuret i vestgavlen). Hendes far afgiver præsteembedet 1601, og d. 11. nov. samme år gifter Salome sig med faderens efterfølger i embedet, præstesønnen Jørgen Lund fra Dybbøl.

Salomes barndom og ungdom og første år som nygift præstekone faldt i en tid med fred og økonomisk højkonjunktur. Der var gode tider for selve kongeriget, og endnu bedre for hertugdømmerne. Den mere grundfæstede velstand i hertugdømmerne skyldtes for en stor del, at man her i større udstrækning end i kongeriget forlod det gamle tre- eller tovangsbrug i agerdyrkingen og gik over til en form for det holstenske koppelbrug.

Et andet kendetegn på den gode tid er, at vore degne alle kan læse og skrive, både på dansk, plattysk og tysk, som vore kirkebøger viser det, og at en skrivelse fra Lyksborg 1650 siger, at skolegang allerede da — før svenskekrigene — er »en gammel skik«.

Der er slet ingen tvivl om, at også flere blandt bønderne kunne læse. De opbevarer deres dokumenter, de fungerer på herredstinget som ottemænd, som sandemænd, ja, endog som herredsfogder. Som sagt var der også skolegang, og bøndernes kår her på Sundeved var sikrede derved, at de — i hvert fald i praksis — var arvefæstere. Så godt som uden undtagelse går alle gårde uafbrudt i arv fra far til søn.

Hvor højt enkelte fæstebønder stod på den sociale rangstige kan ses af de data, som vor kirkebog giver om fæstebonden Jens Andersen, Nybøl. Han gifter sig med vor Salomes datter Margareta. Hans kones bror, vor digter Zacharias Lund, ender som rektor på Herlufsholm og senere sekretær i Danske Cancelli. En anden af bondekønsens brødre er præst i Ullerup. Bondeparrets sønner bliver ansete borgere i Flensborg og Sønderborg, og en af deres døtre bliver gift med vor degn, Jørgen Martinsen. Jens Andersen dør hos sønnen i Sønderborg d. 20. septbr. 1657. Han var flygtet derud, da svenskerne kom. Jens Andersens kone, præstedatteren Margareta, dør 26. okt. 1671.

Men vi har nu foregrebet begivenhedernes gang. Lad os derfor bringer orden i tingene igen ved at fastslå, at Salomes barndom og ungdom og første år som præstekone var en lys og lykkelig tid, der lyser særlig stærkt på baggrund af den tragedie, der fulgte efter.

4. Sønnens studieår 1625—36.²

Jørgen og Salome Lunds søn, digteren Zacharias Lund, var født 5. april 1608. Han fik sin første undervisning hos degnen Martin Jørgensen i Nybøl og fortsatte derefter sin skolegang i Sønderborg og Flensborg.

Som 14-årig stod Zacharias sammen med sin far og mor ved Sønderborg—Flensborg-landevejen, der dengang gik tæt forbi præstegården, og så et ualmindeligt stateligt ligtog drage forbi. Det var den 9. nov. 1622. Vor hertug Hans d. Yngre var død en månedstid før på Lyksborg slot, og nu førtes hans lig til Sønderborg. Fyrstelig havde vor hertug levet, fyrstelig var hans begravelse. Ude i Sønderborg ventede kong Kristian d. 4. for at tage imod sin farbrors kiste.

Nybøl sogn blev nu sammen med Broager, Sottrup og Ullerup sogne en del af hertugdømmet Lyksborg. Zacharias fortsatte i endnu 4 år sin skolegang i Flensborg.

Men i 1625 blev vi for første gang draget med ind i 30-års krigen. Kristian d. 4. drog, som hertug af Holsten, og dermed tysk fyrste, syd på for at støtte de nordtyske lande i deres krig mod den katolske tyske kejser. Den danske adel var ikke begejstret for krigen. Det var vel en af årsagerne til, at den kongelige rytterhær blev stående her i hertugdømmet, mens Kristian d. 4. drog videre syd på. Rytterne skulle dække et evt. tilbagetog. På Sundeved indkvarteredes 125 ryttere med hovedkvarter på Avnbølgård, men også vor Salome fik nu for første gang indkvartering af krigsmænd. Rytterne opførte sig mildest talt ikke pænt. De veg end ikke tilbage for direkte plyndring³, og da kongen havde lidt nederlag ved Lutter am Barrenberg, svigtede rytterhæren også den opgave, der var betroet den. I god tid inden fjenden kommer, drager den plyndrende nordpå. Og ulykkerne fortsætter. Efter rytterhæren og kongens flygtende hær kommer den tyske kejsers hærfører, Wallenstein, med sin lejhær og besætter Jylland.

Iden det gik så galt, havde Jørgen og Salome Lund sendt deres søn til en kendt læge, dr. Elstorp, i Hamborg. Her skulle den 19-årige Zacharias Lund studere teologi og klassisk filologi.

Her i Hamborg hørte Lund en dag, at den anden store katolske hærfører, Tilly, havde slået lejr ved Bremen. Ung og videbegærlig, som Lund var, gik han til fods fra Hamborg til Bremen for at se og opleve, hvordan en sådan lejrplads var.

Efter studieårene i Hamborg drog Lund til det dengang så højt ansete universitet i Wittenberg, reformationens Jerusalem.

De to år i Wittenberg kom til at præge Zacharias Lund for livstid, ikke — som man kunne være tilbøjelig til at tro — det teologiske studium ved Luthers universitet, men et meget flittigt og grundigt studium af den klassiske græske og latinske litteratur og desuden af hans samtids litteratur på tysk, nederlandsk og fransk. Lunds viden på disse områder synes helt suveræn, hvilket enhver, der læser hans digtning og ikke mindst hans håndskrifter, vil blive overbevist om. Hans Gram (1685—1748), professor i græsk ved Københavns universitet, roser vor da forlængst døde Zacharias Lund for hans enestående kendskab til klassisk litteratur.

Endnu større betydning for Lund end sprogstudiet fik dog hans bekendtskab med Tysklands førende digter på den tid, August Buchner. Lund og Buchner blev personlige venner.

Trediveårskrigens rædsler og en langvarig sygdom — hvem blev ikke syg i Tyskland i de år — tvang 1631 Z. Lund til at søge hjem til fred og mors madgryde i Nybøl præstegård. På hjemrejsen så han den svenske konge Gustav Adolf, der året efter faldt i slaget ved Lützen. Lunds ungdomsbog har et mindedigt om kongen.

Der var dog også bekymringer i præstegården, for mens Lund var hjemme, blev en af familiens nære slægtninge, provst Peter Fabricius i Broager, efter at der tre gange var afholdt forhør over ham i Nybøl kirke (herredskirken), fradømt sit embede, og hans kone for hekseri dømt til halshugning.

Det lyder derfor mærkeligt, når en af Lunds biografer hævder, at det netop var for ikke at sløves af den hjemlige ro i Nybøl præstegård, at Lund efter sine forældres tilskyndelse tog imod et tilbud fra Hans v. der Wisch til Lütjenhorn, 22 km sydøst for Tønder, mellem Agtrup og Medelby, om at blive huslærer for dennes søn. Witteslægten var gennem familiebånd knyttet til Lütjenhorn.

To år tilbringer Zacharias Lund på Lütjenhorn. Derefter genoptager han sine studier i Hamborg, der dengang ligesom Wittenberg var et midtpunkt for tysk litteratur.

Efter kort tid må Lund igen søge hjem til Nybøl præstegård. Hans helbred er igen dårligt, og krigen raserer nu i Tyskland værre end nogensinde. Da prøver forældrene at overtale sønnen til at søge et præsteembede herhjemme, men hertil følte han »aldeles ingen lyst«.

Den ro, Zacharias Lund fandt på Lütjenhorn og hjemme i Nybøl, gav ham lejlighed til at få samlet og udgivet sine ungdomsdigte. Vi ser ham i den tid brevvexle med sin ven August Buchner i Wittenberg, med Jesper Brochmand i København, og fra Nybøl sender han også et brev til Bernh. Mauritius i Tønder (dat. Nybøl 17. febr. 1637). (Bøllings saml.).

5. Zacharias Lunds digte.

Det er, som hos flere af den tids poeter, også hos Lund vanskeligt at afgøre, hvad der er originalt, og hvad der er lån.

Indholdet er ofte magert, men sproget er det fineste tysk, og formen er mesterlig. Zacharias Lunds digte udkommer hundrede år før Holbergs komedier.

Digtene er bedømt vidt forskelligt. G. Wad kalder dem »højst

smagløse og plumpe«. Hvad indholdet, men rigtignok ikke formen, angår, kan G. Wad have nogen ret. Mange digte er pikante, og nogle går over i det frivole, så groft, at de virker smagløse på en nutids-læser.

I modsætning til Wad skriver Paul v. Hedemann-Heespen i sin bog: »Die Herzogthümer Schleswig-Holstein« (s. 337) efter at have hævdet, at første halvdel af 1600'erne i hertugdømmerne var ånds-fattigt: »Dagegen beweisen die Jugendgedichte Zacharias Lunds aus Nübøl in Sundewitt vor 1660 starke Begabung«.

Lunds bog vakte stor opmærksomhed i tyske digterkredse, da den udkom, og man forventede sig meget af den unge poet fra Norden. Hamborgeren Vincent Fabricius skriver: »Lund, du som de lette Muser og de indtagende Charinter længe har forbudt at dø, ifølge din skæbne, nu kærtegner du folk fra Arkadien og fra Jylland med dine sange, og begge haves folk forbavses over din sang«. Og en anden kollega, Joachim Petræo, siger: »Lund er manden, indviet i musernes kunst, skønhedens og kærlighedens, en fremragende mand med kræsen smag⁴«.

Som kulturhistoriske kildeskrifter har Lunds digtsamling og hans skuespil endnu i dag betydelig værdi.

Digtsamlingen har titelen: »Allerhand artige deutsche Gedichte, samt einer zur End angehengter Probe auserlesener, scharfsinniger, kluger Hoff- und Scherzreden«. (Leipzig 1636).

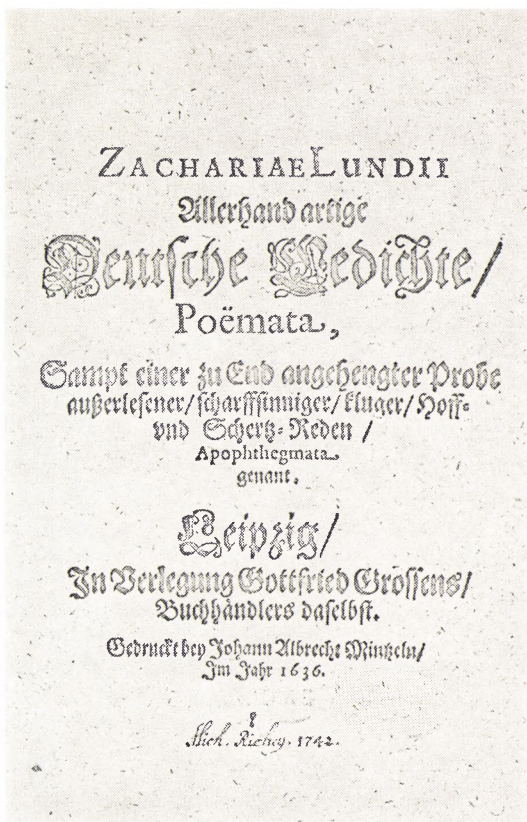
Samlingen er i dag en stor bogsjældenhed. »Det kgl. Bibliotek« ejer et eksemplar (Kgl. Bibl. dan. afd. nr. 54-228-4).

I sin lange indledning til bogen foregriber Lund et evt. angreb mod ham, fordi han ikke skriver på latin, men på tysk »mit modersmål«. Ved at gå bort fra latin til fordel for tysk er Lund helt på linie med det mest avancerede i sin tid, men på os i dag kan det nok virke lidt mærkeligt, når Lund, hvis mor var præstedatter fra Nybøl, og far præstesøn fra Dybbøl, forsvarer sit brug af tysk med følgende græske talemåde: »den har fortjent døden, som misagter sit modersmål«. Men der er ingen tvivl om, at det tyske sprog efter reformationen var trængt stærkt ind i sønderjyske præstegårde.

Der skal nu citeres et par af Lunds digte.

Samlingen indledes med et digt af Vincent Fabricius, som her siger, at Lund har samlet den lyre op, som August Buchner på grund af 30-års krigens rædsler har måttet kaste fra sig.

Titelbladet til præstesonnen fra Nybøl, Zacharias Lunds ungdomsdigte, der vakte megen opmærksomhed, da de i 1636 udkom i Leipzig.

Der er i bogen mange bryllupsdigte, hvoraf nogle spørger meget groft med henvisninger til brudesengen, men følgende lille bryllupsdigt er da meget uskyldigt. Det henvender sig til dem, der hævder, at der intet nyt findes under solen.

Ist doch noch jemand hier,
 der Neues will verstehen
 der kann zur Jungfrau Braut
 inns Morgenfrühe gehen.
 Ihr wirts was Neues sein:
 Sie lerntet über Nacht,
 was sie noch nie gewusst,
 ja, nie vorhin gedacht.

(I fri oversættelse)

Lad den, der holder på,
 at intet nyt man finder,
 til jomfrubruden gå,
 når sol i øst oprinder.
 Hun har i nattens stund
 en nyhed lært at kende.
 Et smil ved hendes mund
 så yndigt røber hende.

Velformet er da også følgende vers:

An de Liebste.

Dies Kränzlein schick ich dir
voll schöner Blumen Pracht,
zu deines Hauptes Zier
mit meiner Hand gemacht.
Magst gelbe Veilchen hier,
hier weisse Lilien sehen,
dort rote Rosen auch,
als noch voll Taues stehen.
Doch — was kommt dies Geschenk
bei deiner Würdigkeit?
Zerbrichs, alt dir gefällt,
bist selbst voll Zierlichkeit:
Das Haupt ist Veilchen voll,
voll Lilien die Wangen,
das Zuckermündlein ist
mit Rosen rings umfangen.

(I oversættelse)

Jeg sender dig en krans
i skønne blomsters pragt.
Den til dit hoveds pryd
er af min hånd frembragt.
Du der violer ser
og hvide liljekæder
og røde roser her,
som duggen endnu væder.
Dog — hvad kan denne gave
vel i dit hår forkynde?
Bryd den, som du det vil,
er selv den fulde ynde.
Violer i dit øje,
og liljer på din kind,
og sukkermundens roser
har Amor flettet ind.

Til slut skal citeres to digte, som lader os se glimt af livet i Nybøl præstegård for 350 år siden.

Ægteskabets sorger og glæder

Sorge, sich wohl zu ernähren,
Sorge, sich vor Frost zu wehren,
Sorge für das Hausgeret,
Sorge für ein Bettstet,
Sorge für Papir und Bücher,
Sorge für die Kinder-Tücher,
Sorge für eine Magd und Amm,
Sorge für eine Bürst und Kamm,
Sorge für ein Kinderwiegen,
doch noch meist ein Kind zu kriegen,
Sorge für das Kind zu tragen,
Sorge für ein Kinderwagen,
Sorge für das Schornsteinfegen,
Sorge für Musket und Degen,
Sorge für die Seif und Saltz,
Sorge für das Korn und Maltz,
Sorge für das Holz zu sagen,
Sorge für das Korn zu tragen,

I oversættelse:

Sorg, når man skal skaffe kosten,
Sorg, at værne sig mod frosten,
Sorg med husgeråd at sanke,
Sorg for køb af sengeplanke.
Sorg for bøger, du skal bruge,
Sorg for barnetøj og — duge.
Sorg for pige og for amme,
Sorg for børster og for kamme,
Sorg for vugger til de små,
mere dog med børn at få.
Sorg, når barnet så skal bæres,
Sorg, når barnevogn skal købes,
Sorg, når skorstenen skal fejes,

Sorg for sæbe og for salt,
Sorg for korn, såvel som malt,
Sorg for brændsel at få savet,
Sorg for kornet at få malet,

Sorge für ein Backetrog,
Sorge für ein Ofenloch,
Sorge für das Backen, für das Braur
für die Kinder und die Frauen,
für die Köchin, für den Knecht,
für das Essen, wenn es schlägt.

Doch auch:

Freude, wann das Weib gebieret,
Freude, wann der Mann sie ziehret,
und sie wiederum den Mann,
das ist Freude umb und an.
Freude, wann die Gülden klingen,
Freude, wann die Gäste springen,
Freude, wann die Feuerstät raucht,
Freude, wann die Köchin taucht,
Freude, wann die Kinder lachen,
Freude, wann sie Hochzeit machen,
Freude, wann sie erstmal stehen,
Freude, wann sie vollends gehen,
Freude, wann sie beten können,
Freude, wann die Töchter spinnen,
Freude, wann der Sohn studiert,
Freude, wann man ausspaziert,
Freude, wann man heimgekommen
und mit Freude hat vernommen,
wie ein Kind das ander wiegt,
und das dritt an Brust noch liegt,
und das viert ist unterwegen,
das ist Gottes Gunst und Segen!

Sorg for bagehus og — truge,
Sorg for ovnehul og — luge,
Sorg, når piger bager, brygger,
Sorg med børn og kvindenykker,
Sorg os kogekonon bringer,
Sorg os maden, når det ringer.

Men:

Glæde, når ens kone føder,
Fryd, når manden klæder hende,
og hun også klæder ham,
det er idel fryd og glæde.
Glæde, når dukater klinger,
Glæde, når ens gæster springer,
Glæde over arnens ild,
Glæde, når ens kok er snild,
Fryd ved bryllup for en datter,
Glæde over barnelatter,
Glæde, første gang, de står,
Glæde, når de rigtigt går,
Glæde, når de bønnen kender,
Glæde, når ens døtre spinder,
Glæde, når ens søn studerer,
Glæde, når man udspadserer,
Glæde, når man arriverer
og med glæde konstaterer,
at et barn det andet vugger
mens det tredie dier og sukker,
og det fjerde er i vente.
Og al den glæde himlen sendte!

Det sidste digt, der her tages med, er skrevet i hyrdestilen. Hyrde-
digtingen var på Z. Lunds tid en yndet changre indenfor visekun-
sten. Lund har foruden flere hyrdeviser også skrevet et skuespil i
denne stil. Det forefindes kun som manuskript og hedder: »Reu und
Leid über die Liebe der Schäfferin Dieromene«. (Det kgl. Bibl.
Thott 1097⁴⁰).

Ved »Dafnis«, hyrdeguden, tænkes nok så meget på hyrden selv,
på bonden, naturmennesket. »Galatea«, nymfegudinden, er den
elskede, men symboliserer også naturen.

Digtet har egnskolorit, noget næsten helt ukendt på den tid. Nav-

net Holsten bruges, og det stod jo dengang ofte for både Slesvig og Holsten. Når én fra Nybøl læser digtet, vil han let komme til at se Nybøl præstegårdshave for sig og ligeledes sognets dejlige skove og det fiskerige Nybøl Nor.

Dafnis Hochzeitslied

Ging eine Zeitlang hin und wieder
bis er fand ein einig Ort,
da ihn niemand sah noch hort,
setzt er sich ein wenig nieder
in dem Norden von dem Dorf
nicht viel weiter als ein Wurf.

Da viel Eschen stehn gepflanzt,
Kirschenbäume sechs dabei
und der braunen Pflaumen drei,
fein mit Hagedorn verschanzet.
Hier sass er und sang dies Lied
auf ein neugeschnitten Rieth:
(Rieth = Rhor = hyrdefløjte)

Dafnis's bryllupssang.

Dafnis går i aftenstunden,
vandrør uden mål og med,
drages dog mod samme sted,
hvor han ofte sad i lunden.
Stråttækt gavt med storkehjul
kun et stenkast fra hans skjul.

Mellem slanke askestammer
blomsterhav fra kirsebær
lyst mod mørke blommetræer.
Hybenroser alt indrammer.
Nymfelegen standser: hør!
Hyrden fløjter på sit rør:

Nu følger lovprisningen af det landlige liv (i Nybøl?).

Wie die Wiesen, wie die Wälder
besser als die Städte sein,
wie er Dafnis in Hohlstein
leb auf seine grüne Felder.
Kurz zu sagen, ist die Quell
hier des Himmels, dort die Höll.

Denkt doch, ist auch grösser Freude,
alt das man zu Bette geh
mit euch liebste Galatee
und mit Liebes Kost sich weide,
weil der Korb die Fische fängt
und der Vogel sich erhängt.

Åbne marker, dybe skove
danner værn om bondens hjem.
Hvad er byen dog mod dem!
Dafnis må sit Holsten love.
Kort at sige: himlen her,
helvede i byen er.

Gives der vel større glæde,
end at gå til sengs med dig,
du min skønne Galatee,
og ved elskovsleg sig fryde,
alt mens fisken søger nettet,
fuglen donen, du har flettet.

I byen skal borgeren om natten forlade ægtesengen for at gå vagt på voldene, men bonden

Dafnis weis von diesen Dingen
nichts ,weil Phylax nach und nach
hält für ihn die beste Wach.
Er mag wohl vor Freude singen,
denket an sein liebstes Lieb
mehr bei Nacht als an den Dieb.
(Phylax = hunden)

Bonden ej for natten gyser.
Stiger måneseglen frem,
vogter Phylax bondens hjem.
Byens vægter svarligt fryser,
stirrer efter skælm og tyv.
Bonden sover hos sin viv!

Selv om fjenden har udplyndret vort land, mulden er dog endnu vor.

Nun es ist dahingekommen,
dass du, Gott, verhangen hast,
dass uns hier ein fremder Gast
alles schier hat abgenommen:
Wer kann wider Gottes Hand?
Noch dennoch bleibt uns das Land.

Vel, Gud vreden mod os vendte,
lod os lide nød og tort.
Al vor rigdom rejste bort
med den gæst, som Gud os sendte.
Hvem vil tale mod Guds ord.
Mulden er dog endnu vor.

Om Zacharias Lunds bog har haft betydning for dansk barokdigtning, skal jeg ikke kunne afgøre. Men læser man digte af Anders Bording (1619—1677), kan man let komme til at tro det. Bordings digt: »Kom skønneste hyrde-mø« har meget tilfælles med det her sidst citerede hyrdedigt.

6. Zacharias Lunds udenlandsrejser.

Efter udgivelsen af sine digte tog Lund imod en stilling som rejseledsager og lærer for den unge Holger Vind, en søn af den kendte, indflydelsesrige admiral Jørgen Vind.

Først tog faderen dem begge med til et længere ophold i Sverige. Derpå var de to alene en tid på Sorø Akademi, og derefter tog Lund og hans fornemme elev ud på langvarige studierejser i udlandet. De opholder sig ved universiteterne i Londen, Paris, Leyden og det fornemme Padua i Norditalien, og de er gæster ved hofferne i London og Paris.

Lund selv studerer på disse rejser filologi og i Leyden også matematik, en videnskab, der netop i 1600'erne gjorde enestående landvindinger med Descartes, Leibnitz, Newton, Kepler og egentlig jo

også Spinoza. Lund fulgte godt med i tiden og var også grebet af dens matematiske opdagelser, skrev endog senere en lille lærebog i matematik.

Lunds elev skulle først og fremmest sætte sig ind i Europas politik. Derfor havde faderen taget dem med, da han var i Sverige som Danmarks gesandt.

Ved hjemkomsten fra en af deres rejser fik Lund meddelelse om, at hans far i Nybøl var død den 7. febr. 1641. Alle Lunds venner trængte nu på for at bevæge ham til at søge embedet og blive faderens efterfølger som præst i Nybøl, men han var »tenax propositi« (vedholdende i sit forsæt) og ville på ingen måde være præst.

I stedet for tager han og Holger Vind ud på endnu en lang udenlandsrejse, men det blev den sidste. Da de opholder sig i Italien, får de det budskab, at Holgers far, som øverstkommanderende for den danske flåde, er faldet i søslaget ved Femarn 1. juli 1644, det slag, hvori kong Kristian d. 4. som eskadrechef »stod ved højen mast«.

Lund og hans elev kommer hjem. Holger Vind får en stilling ved hoffet, der senere førte ham til de højeste poster. Lund tager til Nybøl, og her så det ikke mere så godt ud.

Salome havde oplevet sin anden krig. Svenskerne, under kommando af Torstenson, var sydfra trængt ind i hertugdømmerne og videre op i Jylland. Ved juletid 1643 kom de til Nybøl præstegård.

Salome, der nu i tre år havde været enke, flygter med hele familien til Sønderborg. Salomes datter, der også hedder Salome og er gift med vor nye præst, Samuel Nicolaj, føder herude i Sønderborg, søndag d. 30. marts 1644, en datter, Dorteia, der blev vor tredje præste-datter-kone.

Vor degn bliver hjemme. Han sidder i degnegården og fører omhyggeligt med sin gåsefjer ind i kirkebogen, hvad han skal, og lidt mere. På plattysk skriver han:

»Torsdag, d. 16. maj (1644), har kongens skibe og hollændernes og svenskernes skibe skrækkeligt skudt mod hinanden. Og kongens skibe har skudt 10 af svenskernes skibe i sænk — med mandskab og det hele. Fem af dem brændte op på havet. Vor konges viktori«.

Det er rygtet om den danske flådes sejr på Lister Dyb, der har glædet Nybøls degn. Hans plattyske skriftsprog i embedsbogen må ikke få os til at tro, at hans sympati ikke var for rigets konge. Degnen går også over til dansk, når han fører rent personlige bemærkninger

og sit landbrugsregnskab ind i kirkebogen, — på ledige sider, papir var dyrt.

Krigen sluttede februar 1645. Vor degn skriver (oversat fra plat-tysk):

»Anno 1645, søndag, d. 23. februar, er 12 kompagnier af kongens ryttere draget gennem Stenderup til Sønderborg. Deres oberst var Claus von Ahlefeld. Den 18. marts igen afmarcheret. De gik mod Åbenrå og var igen borte«.

Det er, som om vor degn her i foråret 1645 drager et lettelsens suk. Nu er denne krig da forbi.

7. Zacharias Lund bliver rektor på Herlufsholm, derefter bibliotekar i Ringsted og dør som sekretær i Danske Cancelli.

Et år efter fredsslutningen bliver Zacharias Lund efter anbefaling af Jesper Brochmand ansat som rektor for den lærde skole på Herlufsholm. Det forlangtes dog, at Lund så snart som muligt skulle tage en dansk magistergrad, og den tog han d. 22. maj 1647 ved Københavns universitet.

Lund gav eleverne en god undervisning i latin og interesserede sig også for matematikken, men til skoleleder var han ikke egnet. Herlufsholm skal være gået tilbage (i elevtal?) i de otte år, Lund var rektor, 1646—1654.

Lunds helbred var svækket, måske af det langvarige rejseliv, og han havde et kolerisk temperament, hvilket ikke alene gik ud over eleverne. Nej, en dag så disse oppe fra deres vinduer, at rektor ud-kæmpede et nok så alvorligt stokkeslagsmål med toldereren nede i slotshaven. Under en spadseretur var Lund pludselig faret løs på toldereren for i stokkeduel at hævne en gammel fornærmelse. Protokollen siger, at de sloges med »spanske rør«. Tolderen blev ilde tilredt, havde munden fuld af blod.

I sin afskedstale på Herlufsholm siger Lund: »Jeg tager nu lige så gerne herfra, som jeg i sin tid ugerne tog hertil«.

Modtagelsen i sin tid havde da ellers været meget festlig med en middag, der bestod af salt lammekød og svesker, og til aftensmad samme dag: »fersk nødekød i såd« (oksekød i sauce), ferske aborrer og flækkede hvillinger med vin og rostockerøl til, og når Lund nu

ved sin afrejse kunne udtale sig så flot, skyldes det måske noget, at en ønskestilling stod og ventede på ham.

Han var kaldet til bibliotekar ved et af Danmarks allerbedste biblioteker på den tid: Jørgen Seefelds store, private bibliotek på Ringsted Kloster. Zacharias Lund var — ligesom Jørgen Seefeld — en stor bogelsker og ejede selv en udmærket bogsamling, (se Møller: Cimbria lit. I 371). Begge var inkarnerede ungkarle.

Desværre for Lund fik dette arbejde, der passede »den vellærde mand« så godt, en brat og meget ærgerlig afslutning.

Lund havde kun været 3—4 år i Ringsted, så kom svenskerne. Deres hær gik over isen fra Jylland til Sjælland. Svenskekongen overlader det store bibliotek til Corfitz Ulfeld, Leonora Kristinas mand, der jo fulgte med vore fjender. Biblioteket bragtes til Sverige, hvor det forsvandt. Ak ja! Sådan er krigen!

Zacharias Lund flygter ind til København og ansættes som sekretær i Danske Cancelli. Han havde gode venner både ved universitetet og blandt Ahlefelderne, der havde stor indflydelse ved hoffet. Lund blev hurtigt velanskrevet hos kong Frederik d. 3. og hos dronningen, Sophie Amalie, der var sprogkyndig som Lund og meget interesseret i europæisk digtning, ikke mindst hyrdedigtningen.

København blev belejret. Lund gav, ligesom andre sønderjyder, sit bidrag til byens forsvar. Han decifrerede de opsnappede svenske breve, og samtidige roser ham for hans dygtighed på dette område. Flere af brevene er bevarede.

Senere benyttede kongen Zacharias Lund som sekretær under retsforhandlingerne mod Otto Sperling, Ulfelds ven, der dødsdømtes, benådedes og sad som fange i Blåtårn til sin død.

Kongen sørgede for, at Lund fik en ekstra pengegave, gav ham flere gange lønforhøjelse og overdrog ham indtægterne af et vikariat ved Århus domkapitel. Lund var udset til at skulle have været gesandt for Danmark i Stockholm.

Men Lunds helbred var dårligt. Københavns belejring og krigen gjorde det ikke bedre. Lund led i forvejen af hypokondri, og nu angribes han hårdt af tuberkulose.

Zacharias Lund døde d. 8. juni 1667, kl. 4 om morgenen. Han begravnes i Trinitatis Kirke. Et sidste ønske om, at nogle af hans efterladte, smukt renskrevne manuskripter måtte blive trykt, blev aldrig opfyldt — måske med rette.

8. Zacharias Lunds manuskripter.

Mellem Lunds manuskripter er to sirligt renskrevne skuespil: det allerede nævnte hyrdespil og en tragedie med titlen: »Zedekias oder Trauerspiel von der Zerstörung der Stadt Jerusalem durch den König zu Babel, Nebucad Nezar den Grossen«. (Kgl. Bibliotek, Thott 1097 og Thott 1098).

Tragedien er skrevet efter nederlandske og latinske forlæg. Tragedien selv vil ikke vække interesse hos ret mange i vor tid, men Lunds fortale og hans egne vedføjede omfangsrige forklaringer har kulturhistorisk værdi.

Fortalen viser, hvor stærkt påvirket af og nært tilknyttet til det tyske, Lund var. Det var jo flere i København på hans tid.

Det var 30-års krigen frygtelige rædsler, der fik Lund til at skrive tragedien for at vise, at andre før har været igennem sådanne lidelser.

Lund forklarer, at som Jerusalem var jødedommens åndelige centrum, var Saksen ved Martin Luther blevet romerrigets. Det i størrelse og omfang vel nok foragtede Wittenberg blev ved Guds nåde større end Rom.

Før krigen var Tysklands rigdom stor, som Jerusalems var det før ødelæggelsen. »Kostbare vinmarker voksede ved Rhinen og Neckar, de bedste kornmarker fandtes i stifterne Magdeburg og Halberstadt, frugtbare skove overalt«.

»Ikke mindre var Tyskland berømt for sin styrke og indbyggernes navnkundige mod. Ingen historieskriver vil benægte, at tyskerne ligesom er født til våbnene og vokset op med dem, og har jo også romerne og andre udenlandske folk ved store nederlag, og ofte uoprettelig skade, erfaret dette«.

Lund påstår, at lasterne før krigen var vokset til det uhyrlige i Tyskland som i Jerusalem. Med profetens ord siger han: »Kun få var nøgterne, når solen gik ned, eller vågne, når den stod op. Vore jomfruer gik med knejsende hoved, med pyntede ansigter, trippede af sted, svansede og havde kostbare sko på deres fødder«.

»Vi forlod os letfærdigt på vore venner og undervurderede vore fjender. De, der nu spiller herrer her, kaldte vi dengang afmægtige krigere«.

»Vi udgød vort blod ved dueller og fester«.

»Men var synden større hos os end i Jerusalem, blev Guds straf det også. I Jerusalem synes det kun at være sket en enkelt gang, at mødre slagtede deres egne børn. Men derimod er det, dels fra erfaring, dels fra beretninger, mig bekendt, at den sorte hunger i Mecklenborg, Franken, Würtemberg, Pfalz og andre fyrstendømmer har huseret så skrækkeligt, at folkene ikke blot har slagtet afdøde eller dødsdømte forbrydere, men også levende«.

Lunds »efterføjede forklaringer« fylder lige så meget som selve tragedien, 50 tætskrevne folioark. De er meget mere personligt prægede end forordet. Alle vanskelige punkter i tragedien forklarer Lund — ikke logisk — men ved et utal af citater fra hebraisk, græsk, latin, italiensk, fransk, nederlandsk og tysk. Ca. 50 forfattere fra oldtiden og renæssancetiden er citeret på originalsprogene. Et skoleeksempel på den klassiske dannelse.

9. *Salomes tragedie.*

Vor Salomes tragedie var ægte, hun oplevede personligt de fleste af de ulykker, hendes søn skriver om i sin tragedie. Vor trofaste degn beretter:

»Anno 1657 gik svenskerne igen mod nord, og søndag d. 16. aug. kom en afdeling til Nybøl og Stenderup«.

Og nu meddeler degnen et eksempel på den kyniske råhed, den tids hære gik frem med, bl. a. når de uden videre tvang unge mænd, de opfangede på deres fremmarch, ind i deres rækker:

»Hos Lorens Jørgensen i Stenderup tog de tre heste. De tog også hans søn, Nis Lorensen med. Faderen fulgte efter dem og kom til deres hovedkvarter ved Bøjskov (Gråsten) for at få sin søn udleveret igen. Rytterne slog faderen grusomt, og de stak ham syv gange gennem låret med deres sabler. De ville ikke udlevere sønnen. Efter otte dages forløb stak han dog en nat af fra dem og kom hjem igen, hvilket var en stor glæde for faderen. Men sårene og slagene blev dog faderens død. Han døde lørdag d. 29. august«.

Året efter, den 23. nov. 1658, ankommer vore forbundsfæller for at jage svenskerne bort. Det er brandenborgske tropper under anførsel af selve »Den store Kurfyrste«, Preussens skaber, der tager sit hovedkvarter hos degnen i Sottrup. Med brandenborgerne følger en

dengang europæisk berømt, polsk rytterhær, der tager sit hovedkvarter hos vor Salome i Nybøl. Vi kan læse derom i den polske officer Paseks erindringer (s. 29 i Roszneckis danske uddrag). Pasek skriver også, at de blev liggende i hertugdømmet for at plyndre i svenskerne lande og ikke i den danske konges, en udtalelse, der vel kun kan forklares ved, at halvdelen af Sønderjylland, den gottorpske, havde samarbejdet med svenskerne. Polakkerne har, som mange andre før og siden, ikke haft overblik over vor hjemstavns udviklede juridiske opdeling.

For Sundeved blev vore hjælpetropper en katastrofe. De kom med pesten. Landsbyerne ikke kun udplyndredes totalt, de dør simpelthen ud.

Broagers kirkebog har i polakåret navne på 325 døde, og året efter, 1660, 158 døde. Da var der

i Gammelgab	af 8 bolsmænd	kun 3 tilbage
i Dynt	af 10 bolsmænd	kun 2 tilbage
i Skelde	af 22 bolsmænd	kun 10 tilbage
i Mølmark	af 10 bolsmænd	kun 1 tilbage
i Broager	af 11 bolsmænd	kun 3 tilbage
i Skodsbøl	af 17 bolsmænd	kun 2 tilbage
i Smøl	af 7 bolsmænd	kun 1 tilbage

Nybøls kirkebog har i de fem år forud for krigen i gennemsnit 9 døde årligt, i femårsperioden efter krigen årligt 4 døde, men i peståret 1659 rejser sig 50 tuer på vor kirkegård, og så var endda mange af sognets beboere i tide flygtet til Als. I hele peståret 1659 finder ikke en eneste vielse sted, og af 8 fødte er 3 dødfødte.

Elendigheden sukker på hver side i kirkebogen.

Flere dør uden for hjemmet. De har af den ene eller anden grund måttet søge hjælp hos naboen.

Efter krigen stod flere bol øde, og hertugen, som har hårdt brug for skatteindtægter, tvinger vor degn til at overtage et af dem, bolet nærmest Østerskoven, nuværende ejer K. Bachmann. Dette bol drev

vore degne nu sammen med degnelandet i 103 år, fra 1665 til 1768. Den sidste af disse bønderdegne skriver: »Nu er der her i sognet kun 1 mand foruden mig, der ved, hvad der tilhører degneembedet, og hvad der tilhører bolet«. Dette finder vor degn er betænkeligt, og det må vi vel give ham ret i. Landinspektørkontorer fandtes jo endnu ikke.

Notaterne om det øde bol skriver degnen på dansk, og det samme gælder følgende højst tragiske lille historie, der også tegner et mørkt billede af efterkrigsårene:

»En bonde fra Stenderup, Christen Jørgensen, drev, da han var på hoveriarbejde i Lyksborg, 5 svin, der gik på olden i Lyksborgskovene, med sig ind til Flensborg, hvor han solgte dem for 20 mark. Bonden fængsledes og dømtes til hængning. Vor præst tog i dag til Lyksborg og fulgte den arme mand til galgen«.

Krigen rammer også vor Salome. Den 20. sept. 1657 dør Salomes svoger, fæstebonden Jens Andersen, »dengang i huset hos Mikkel Jensen (en søn) i Sønderborg, fordi der var krig her, og svenskerne var her«, skriver vor degn om sin svigerfar. Året efter dør først Salomes søn, som er præst i Ullerup, og samme år, 25. okt. 1658, dør hendes svigersøn, Nybøls præst, hos hvem Salome jo har ophold.

Et par måneder derefter går vi så ind i peståret. En af de første, der må lægge sig, er Salome.

Salome dør natten mellem søndag og mandag, om morgenen d. 10. jan. 1659, mens hendes søn Zacharias er indesluttet i det af svenskerne belejrede København.

Salome begravnes under gulvet i den nu fjernede nordre sideudbygning, som kvinderne gik igennem, når de skulle i kirke. Da dette kvindernes »våbenhus« fjernedes i 1856, slår man heldigvis ikke Salomes gravsten i stykker, men bruger den som overligger over den da nyåbnede dør i vestgavlen.

10. *Salomes kirke.*

På en helt ejendommelig måde minder Nybøl kirke os om Salome. Hendes fødsel, hendes dåb, vielse, hendes livs omskiftelser fra den lyse ungdomstid til den mørke alderdom, hendes død og hendes begravelse, alt dukker op af fortiden for den, der går gennem vor kirke.

Salome er født omkr. 1582. Årstallet står med store spigre i korets gavl.

Nybøl kirke med 2 årstal, 1582 i korgavlen og 1760 i skibets østgavl.

Vort dåbsbækken bærer årstallet 1574. Det er optaget i fortegnelsen over kirkens inventar i 1655. Efter sagnet er det foræret kirken af borgfruen på Holbæk, der dengang hørte til Nybøl sogn, og hun har altså foræret os det engang mellem 1574 og 1655. Salome er en af de første, der er døbt i bækkenet.

Vor prædikestol står helt direkte i forbindelse med Salomes giftermål i 1601 med Jørgen Lund fra Dybbøl. Vi vidste, at vi i Lund fik en helt moderne og dygtig luthersk prædikant, og bestilte derfor en ny prædikestol hos hertugdømmets bedste billedskærer på den tid, H. Ringerinck i Flensborg. Den blev leveret 1605. Salomes unge ægtemand er den første, der har prædikeret fra denne stol. Mon ikke Salome sad og hørte det?

Alle de ulykker, der ramte os i Salomes sidste leveår, begyndte for alvor med Torstenssonkrigen. Den endte 1645, og på vor altertavles øverste mørke barokstykke står 1646.

Vor udgang af kirken går ind under Salomes gravsten.

Og hører vi ude i sognet vore kirkeklokker ringe, da kan vi indimellem også tænke på, at både klokkestabelen og begge kirkeklokker

er fra Salomes tid. Hun hørte dem ringe, da de lød for første gang. Mange blev den dag bevæget, og vor trofaste degn fandt, at begivenheden skulle skrives ind i kirkebogen. Siden Salome hørte klokkerne første gang, har de ringet over 200.000 gange for os i Nybøl sogn.

KILDER OG HENVISNINGER TIL SALOME

1. Hvor intet andet anføres, er kilden til personaldata Nybøls kirkebøger.
2. Kilder ang. Zacharias Lund:
  - I G. Wad: »Rektorerne på Herlufsholm« (1878).
  - II Niels Møller: »Verdens Litteratur« III 5. bog.
  - III H. Ehrencron-Müller: »Forfatterleksikon«.
  - IV Cimbria Litterata. I 371.
  - V Breve og manuskripter på Universitetsbiblioteket og på Det kgl. Bibl.
  - VI J. Paludan: »Renaissancebevægelsen i Danmarks Litteratur«.
  - VII H. Cysarz: »Hoch — u. Spätbarock« (1937).
  - VIII A. Reifferscheid: Quellen zur Geschichte des geistlichen Lebens in Deutschland I
3. Præstefamilien Brun, Sottrup, førte en årbog: »Diliciae«. De skriver:
»I året 1625 og det følgende år var der svære krigsuroligheder. Kirkerne blev plyndret, og i Broager blev også nogle slået ihjel«. (Her citeret efter: Schriften des Vereins für schl.-holst. Kirchengeschichte II række, 4. bd., side 181)
4. Cimbria Litterata.

Kirketugt

Da en streng kirkedisciplin lå de lykborgske hertuger meget på sinde, skal dette forhold belyses lidt mere.

Luthers lære om fyrsten som kirkens øverste jordiske herre var stærkt medvirkende til kirkemyndighedernes indblanding i forhold, som vi i dag synes hører under verdslige myndigheder.

De frygtelige tilstande, landene befandt sig i efter Trediveårskrigen, følte af kirken som en forpligtelse til at hjælpe de verdslige myndigheder med en højnelse af moralen, og på det seksuelle område tilskyndedes man også dertil af den voksende udbredelse af kønssygdommene i Europa efter Amerikas opdagelse.

Ude i sognene var det »menighedsrådene«, der skulle støtte præsterne i det uafbrudte arbejde med moralens højnelse. Datidens menighedsråd var todelt. Først de fire fornemme kirkeældste. De forvaltede bl. a. fattigkassen. Så »Ottemændene«. Det var særlig dem, der skulle anmelde enhver, der handlede mod kirkedisciplinen. Til daglig talte man om »de 4 store og de 8 små profeter«.

Kort efter de ødelæggende svenskekrige udsender vor hertug en ny instruks til kirkeældste og ottemænd i de sundevedske sogne.

Instruksen af 1664 for kirkeældste siger:¹

1. De skal føre et kristeligt levned.
2. De skal hjælpe præsten mod de genstridige.
3. De skal påse, at intet fratages præstens ager, eng eller skov.
4. De skal tilse kirkens bygninger en gang årligt.
5. De skal påse, at kirkens indtægter ikke formindskes, men tværtimod forøges på ærlig vis.
6. De skal holde nøjagtigt regnskab og flittigt opkræve restancer.
7. De skal påse, at katekismen flittigt læres i skolen, og at der eksamineres i den i kirken, om sommeren hver søndag, om

vinteren en gang månedligt, og desuden påse, at læreren ikke forsømmer sit arbejde.

8. De må ikke tillade, at præstens eller degnens indtægter eller rettigheder antastes.
9. De skal påse, at ingen ægtevies, som ikke kan sin katekismus udenad.

Det var kirkeældstene. Ottemændenes pligter var mere ubehagelige. Omkring år 1800 klager da også pastor Boisen over, at ingen mere vil lade sig vælge til ottemand, og han foreslår at lade hvervet gå på skift sognet rundt blandt alle 35 bolsmænd. I instruksen fra 1664 er ottemændenes forpligtelser anført således:

1. Ottemændene skal påse, at menighedens medlemmer møder i kirken om søndagen, at de på søn- og helligdage ikke arbejder på gården, med hestene eller på marken, at de ikke ved drikken og frådsen vanhelliger søndagen, da de i alle slige tilfælde skal anmelde »forbryderen«.
2. De skal anmelde alle dem, der fører et foragteligt levned i skam og last, ligeledes dem, der ikke sender deres børn i skole (i 1664!) eller ikke møder med dem ved katekiseringen om søndagen i kirken.
3. De skal ved arvesager eller deling påse, at kirken, foran alle andre kreditorer, først får, hvad den måtte have tilgode i kapital, renter eller andre gældsposter.
4. De skal påse, at kirketjenernes rettigheder eller løn ikke antastes.
5. Ingen præst må for fremtiden vie nogen, som ikke kan sin lille katekismus i alle dens hovedstykker udenad.
6. Da lasterne stedse tager til, må præsterne påse, at ingen driver utugt, ægteskabsbrud eller andre laster.
7. Personer, som har haft samleje og herefter ønsker at gifte sig, skal desuagtet idømmes offentlig kirkebod. Hvis de formår at affinde sig med penge, må de melde sig hos rette øvrighed og ansøge om, at den offentlige bod »in honorem matrimonii«

(til fremme af ægteskabets anseelse) kan eftergives dem, når de møder med bevis fra deres præst på, at de ellers har ført et godt levned.

Den, der idømmes offentlig kirkebod, skal hver søndag efter prædikenen gå op og knæle ned foran alteret og aflægge samme. Og skal sådan bod ikke alene idømmes alle og enhver, som har forbrudt sig mod det sjette bud, men også den, der groft og åbenbart har forsyndet sig mod de andre bud.

Til dette lange punkt 7 kan oplyses, at der i Lyksborgarkivet findes ikke så få eksempler på, at vordende ægtepar ansøger hertugen om fritagelse for kirkebod mod at betale pengebøde, idet de samtidig desværre må oplyse, at de venter et velskabt barn, inden ni måneder er gået. Frants Thygesen oplyser i sin bog om tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland, at bøden for samleje før ægteskabets indgåelse varierer fra 12 skilling til 3 rdlr. og 6 rdlr., og at disse bøder var en god indtægtskilde for fyrsten.

Det sidste ses som nævnt også af Lyksborgs protokoller, så hvis al den tid, præsterne brugte rundt om i præstegårdene, når de sad ved deres skriveborde og talte på fingrene til ni, mens de kikkede i kirkebogen og remsede måneder op, måske ikke højnede moralen meget, hvilket vel var lovens formål, så var deres arbejde dog ikke spildt, for de skæppede godt i fyrstens kasse.

Vi går så videre til punkt

8. I særdeleshed skal alle og enhver, der i over et år undlader at møde til den hellige nadver, uden personsanseelse idømmes offentlig kirkebod.
9. Da det bringes i erfaring, at forældre undertiden venter i over otte dage med at få deres børn døbt, påbydes det herved, at alle børn skal døbes inden fire dage, og der må højst være fem faddere. Resten skal afvises af præsten.

Eksempler på kirketugt i Nybøl.

De to mest ydmygende og i hvert fald i menneskenes øjne mest nedværdigende former for kirketugt var den offentlige kirkebod og

gabestokken, men de tre mest brugte former var pengebøder, afvisning fra alterbordet og afvisning fra konfirmation.

Den offentlige kirkebod synes ikke at være brugt ret tit. I 1766 må dog pigen Inge Ingeborg Jørgensdatter fra Nybøl gøre »offentl. kirkebod foran alteret« for bedrevet hor. Inge ønskede nu at gifte sig med vor smedesvend Jørgen Jørgensen, og det kunne kun tillades, hvis Inge først ville gøre bod for sin gamle synd.

Nybøls »gabestok« var en jern-halsring, der med en jernkæde var fæstet til klokkestabelen. Man tør vel næppe tro på, at den aldrig har været brugt, men vi har ikke fundet noget eksempel derpå.

Derimod har vi eksempler på pengebøder, afvisning fra alterbord, fængsel og afvisning fra konfirmation.

Pengebøder var den almindeligste straf ved overtrædelse af sabbatsloven. Denne lov udsendte vor hertug i 1710 i en ny udgave, hvori bl. a. står: Søn- og helligdage må vi ikke »køre tørv ind, høste, gærde, rense hør, tømre, smede, tærskke, væve, lave hjul, ride til rings, skyde til skive, skænke øl før prædikenen eller holde julelege i juledagene«.

Kortspil er ikke nævnt i sabbatsloven, og det af den simple grund, at der mod det var udstedt totalt forbud (1704)².

Sabbatsloven blev ikke sjældent overtrådt. Så måtte man betale bøder og tage imod formaninger, som denne fra 1728: »Vi, Philip Ernst, arving til Norge, hertug af Slesvig-Holsten, hertug af Sønderborg - Lyksborg o. s. v., erfarer til vor største mishag, at folk på Sundeved med viden og villie overtræder den påbudte sabbatshvile. Det må indskærpes ottemændene at vise ihærdighed ved tilsynet med lovens overholdelse«.

Det ses af protokollerne, at vore vind- og vandmøllere hørte til dem, der oftest måtte betale sabbatsbøder. Enhver i sognet lagde jo mærke til det, når møllevingerne en søndag gik lystigt rundt i stedet for at hvile i den fagmæssige søndagsstilling. Derfor var ottemændene pint til at gribe ind i disse tilfælde.

Inden vi forlader pengebøderne, skal der dog også henvises til en ret alvorlig kirkestrid i Nybøl sogn i 1698, for den drejede sig også om penge.³

Vor præst dengang, Jacobus Andrea, havde kun været i sit embede et år, da denne strid opstod. Præsten var tilhænger af den strenge kirketugt, hvilket også fremgår af breve, hvori han takker

hertugen for dennes støtte til at håndhæve kirkedisciplinen. Denne støtte fik præsten da også fuldtud i kirkestriden 1698, der opstod, da sognets beboere i enighed nægtede at betale »skriftemålspenge«, en afgift, man måtte betale for at komme til alterbordet. »Jeg synes, det er forkasteligt at sælge Jesu legeme og blod«, dristede bolsmand Jørgen Christensen, Langballegård, sig til at udtale. Det kostede ham en kortvarig fængselsstraf. Om hele denne strid er der udførligt fortalt i »Sønderjysk Månedsskrift«, juli 1973, så ikke mere her om det.

Den mest brugte straf i kirketugten, næst efter pengebøder, var afvisning fra alterbordet. En af dem, denne straffemetode gik hårdest ud over, var Poul Christensen fra »Cosmusgård«.

Pouls genvordigheder⁴ begynder en dag i 1698, altså samme år, som den omtalte kirkestrid begyndte. Den dag låner han vandmøllere**n**s båd for at sejle en tur til Flensborg. Sådanne ture ses at have været almindelige dengang her fra sognet. Uheldigvis kom Poul til at beskadige vandmøllere**n**s båd, da han ved hjemkomsten fra Flensborg skulle lægge til ved broen. Møllere**n** dukker op og kommer med bebrejdelser. Poul svarer igen med grove skældord. De to bliver uvenner, og da vor nidkære præst hører derom, tager han sig faderligt af dem og afviser begge fra alterbordet. »Gå først hen og forlig jer«, siger præsten til dem.

Møllere**n** indfinder sig dagen efter hos præsten og siger, at han er villig til igen at forliges med sin »nabo«, og han får tilgivelse (absolution) og kan igen gå til alters. Poul Christensen derimod vil ikke høre tale om at bøje sig.

Et helt år går Poul til kirke hver søndag uden at kunne deltage i altergangen, men så får også han absolution af præsten.

Allerede næste år ryger Poul og præsten uklar med hinanden igen. Poul beskylder præsten for at have overpløjet markskellet mellem deres agre. Denne beskyldning svarer præsten på ved at bortvise Poul fra alterbordet. Poul rejser nu sag mod præsten ved Nybøl herredsting, der afslutter sagen i 1701 med at frikende præsten. Poul aflægger da et besøg i præstegården og tager sine beskyldninger tilbage, hvorefter han igen tages til alters.

Der går dog igen kun et år, så møder vi atter Poul i herredsretten, hvor han rejser klage mod Jes Jessen fra den nuværende »Lykkegård« for at have overpløjet deres fælles markskel. Vor Poul vinder sagen, men da han kun få dage efter domsafsigelsen møder Jes

Jessen på byforten, skælder han ham ud for tyv og skælm. Jes svarer igen, og da »vor far« hører om dette, falder hammeren. Begge afvises fra nadverbordet, »som billigt er«, skriver præsten.

Jes Jessen går straks til præsten og bedyrer, at han ikke bærer nag, og han får absolution. Poul er anderledes. Han går og grubler over det hele, uden at komme til nadverbordet i et år og otte uger. Da bliver han og hans kone og børn alle angrebet af »giftiges Fladtfieber«. Præsten tilkaldes, og de voksne i familien får det hellige måltid.

Pouls sind er forbitret. I årene 1704 og 1705 betaler han ikke sin kirketienende. Da afviser vor præst ham for fjerde gang fra alterbordet med den særlige begrundelse, at »det er med forsæt, at Poul Christensen undlader at betale, og oven i købet har han pralet dermed såvel i Sønderborg som i Flensborg og Åbenrå og her på Sundevad. Sådant er nedbrydende for al kirkedisciplin«, slutter vor nidkære præst sin indberetning.

Denne gang vil Poul stå fast. Han er nu snart vant til at undvære nadveren. Han undlader også i 1706, nu tredie år i træk, at betale sin kirketienende. Da møder en dag de fire kirkeældste op i Pouls gård og panter under konens gråd deres gode kobber-bryggekedel, der bæres op i præstegården. Poul indløser den ikke til tiden. Den sælges på auktion og indbringer så meget, at ikke alene får kirken alt sit tilgodehavende, men der bliver også en sum tilovers. Den får de fire kirkeældste for deres arbejde med sagen.

Poul har det ikke godt med sig selv, og hjemme i gården kan kvinderne ikke engang mere brygge et krus øl. Men da Poul en aften ved bystævnet i kroen har styrket sig ved et par krus, begynder han at trevle den gamle strid om markskellet op igen. Præsten selv er ikke til stede, så ham kan Poul ikke fare på, men præstens forkarl repræsenterer præstegården. Ham hvæser Poul i ansigtet: »I brugte falske mål, da I målte op!« Og vendt mod »naboerne« råber han, mens han griber sig selv i øret: »I må skære dette af og sømme det fast på galgen, hvis jeg ikke kan bevise, hvad jeg siger«. Derpå arbejder Poul sig hen til oldermænden og siger til ham: »Bind dig dette ved benet, for du er jo ordfører for naboerne. Jeg takker min Gud, at han har givet mig en god forstand«.

Poul havde nogen tid før dette møde fået absolution og gik igen til alters. Nu afviser præsten ham for femte gang og indberetter

sagen. Provsten giver præsten medhold, dog kun delvis, idet han bemærker, at »man må finde det betænkeligt at anvende bortvisning fra alterbordet i sager, som præsten er personligt engageret i«.

Efter provstens indgriben hører vi intet mere om denne sag. Femten år senere afstår Poul gården til sin efterfølger.

Den sidste form for kirketugt, der her skal omtales, var afvisning fra konfirmation. Denne afvisning betød ikke blot, at man ikke kunne komme til alters, men den betød også, at man ikke kunne udskrives af skolen. Det var sognepræsten, der bestemte, hvornår den unge var moden til konfirmation.

I 1760 bliver Frederik Skrædders 17-årige datter for tredje år i træk afvist fra konfirmationen. Pigen havde nemlig forsømt skolen groft, skriver degnen, og det tør jo nok antydes, for i løbet af de sidste 5^{1/2} år havde pigen kun besøgt skolen i 10 uger! Og nu kommer degnens ifølge loven helt korrekte begrundelse for, at pigen ikke kan konfirmeres og altså heller ikke udskrives af skolen: »Frederik Skrædders datter kan ikke sin katekismus«, skriver degnen. »Hun er derfor, iflg. fyrstelig anordning af 1741 ikke moden til konfirmation«, og hvor kosteligt er ikke degnens fortsættelse: »hvor skulle hun også være det, når een betænker, at vor allerhelligste troslære siger os hemmeligheder, som hverken fornuften eller en drøm, men kun det guddommelige ord og flittigt besøg af skolen, hvor jo også ofte præsten er tilstede, kan lære os«.

Vor provst på Lyksborg, den især for sine overordentlig store fortjenester på landbrugsområdet kendte Philip Ernst Lüders, kommer selv til Nybøl, hvor pigen, der egentlig var fra Broager, nu længe havde tjent på en gård. Pigens forældre beder provsten, om han ikke selv vil konfirmere deres datter. Dette afslår provst Lüders med den begrundelse, at han ikke behersker det danske sprog godt nok. Det var nu også på en helt uheldig dag, provsten var mødt op i Nybøl. Det var en varm sommerdag, d. 18. juli 1760, men hvad der var meget værre, alle Sundeveds præster og de fleste bønder var ivrigt optagne af en auktion, der denne dag holdtes ved Nybøl kirke over dennes gamle tagtømmer og loftsbjælker. Kirkens gamle blytag var dette år blevet erstattet af et tegltag. Provst Lüders ville ikke forstyrre sine kære bønder.

Skrædderens 17-årige datter måtte så gå i skole i endnu et år og vente med at komme til alters. Hvor mange dage hun er mødt i

skolen, kan man jo gætte på, men smukt står i hvert fald årstallet 1760 på vort kirkeskibs østgavl. Måske er det dog ikke til minde om skrædderens datter, hvis konfirmation måtte udsættes, fordi hun ikke kunne sin katekismus udenad.

KILDER OG HENVISNINGER TIL »KIRKETUGT«

1. Præstearkivet for Nybøl sogn. D 2. Landsark.
2. Lyksborg arkivet. Acta A. VIII Nr. 33. Sager vedr. kirketugten, 1637—1760.
3. Lyksborg arkivet. A. VIII: Gl. sign. E.1.D. Sager vedr. kirker og præster i Adsbøl, Dybbøl, Grundtoft, Munkbrarup og Nybøl 1604—1765.
4. Rigsark. Acta A. VIII nr. 58. Nybøl. Pastoren 1601—1753.

Tre degnekoner om een stol

Vi skriver 1734, og vi skal i dag besøge degnegården i Nybøl.

Her har de travlt, skønt de er mange om arbejdet.

Det unge degnepar havde kun været gift i to år. Han var nu 24, hun 28 år. De havde to »svigermødre«, degneenker, boende hos sig. Karl og pige holdt de også, og degneparrets lille etårige datter skal der endnu holdes øje med.

I over hundrede år har Nybøls degneembede været i familiens besiddelse, og siden 1. sept. 1664 har de også sammen med deres otte tønder degnejord drevet det ødebol, hertugen dengang tvang degnen til at overtage.

Men degn Trolle har jo da nu også andet, der skal passes. Af hans lønningsliste kan vi se hans mange gøremål. For at holde skole: 30 mrk. årligt, spille orgel i kirken: 24 mrk., assistere ved dåb, bryllup og begravelse: 33 mrk., føre kirkeregnskab: 3 mrk., skolelister: 6 skilling, vedligeholde klokkereb og smøre kirkeklokken: 8 skilling, og holde alterklædet, låse kirkedøren m. m. ca. 1 mrk. Degnens indtægt af embedets mark og have er vurderet til 40 mrk., tiendeindtægten til 56 mrk. Ødebolet er holdt uden for regnskabet. Jo, det dryppede på vor degn fra mange kilder.

Den unge degnekone, Kristin, havde også nok at tage vare på. Hun er datter fra vor egen præstegård, hvor hendes bror, Jacobus Andreæ, nu har overtaget embedet efter deres far. At unge Kristin var præstedatter betød ikke, at arbejdet i degnegården var fremmed for hende. Hjemme fra præstegården med dens 120 tdr. god agerjord (= 2 bol) + 30 tdr. skov + korn — smør — og ostetiende, svarende til indtægten af en tredie bol, var Kristin oplært til at bage, brygge, vaske, slagte, karte og spinde og passe kostalden og mælkekammeret, hvor pigerne med større eller mindre held kærnedede smør og æltede ost. Alt det lærte fik Kristin nu gavn af i degnegården.

Hun kunne også altid hente sig gode råd hos »Gamle degneenke« Maren. Maren var nu 70 år. Hun var bondedatter fra Sottrup.

Gamle Maren var let at omgås, en fredsommelig kone, der kom godt ud af det med alle i degnegården. Det kneb dog, når det gjaldt »unge degneenke« Trincke. Maren havde været gift med forgængere-ns forgænger. Trincke med forgængeren i embedet. Mens den gamle, noget trivelige Maren var bondedatter fra Sottrup, var den yngre og meget stramme Trincke borgmesterdatter fra Flensborg, »doch unehelich« skynder vor kirkebog sig at tilføje i parentes.

Trincke holdt sig lidt for sig selv. Hos Maren derimod var det ikke kun den unge degnekone, der søgte gode råd. Det gjorde også husmands- og inderstekonerne, når de efter fastlagt rækkefølge mødte op for at bage deres rugbrød i degnegårdens bageovn, der vedligeholdtes af sognet og kunne benyttes af alle, der ikke selv havde bageovn hjemme. Det gav ekstra liv i degnegården. Konerne mødte to dage efter hinanden, første dag for at ælte og syrne, næste dag for at tænde ovnen, slå brødene op og bage. Den erfarne Maren kunne, når hun gik gennem bagehuset, lugte, om syringen var vellykket. Var det tvivlsomt, lærte Maren de unge koner at lave en lille fordybning med hånden i dejen og holde en tynd glødende træpind over. Hvis den ikke hurtigt døde ud, var dejen ikke syrnet godt. Gamle Maren advarede også de unge koner mod at slå større brød op, end ovnen kunne bage. »Ti brød af en skæppe mel«, sagde hun, »så får I brød på 3¹/₂ pund. De vil koste jer 1 sk. pr. styk«.

Men ind mod jul eller pinse blev ovnen varmet stærkt igennem, og da advarede Maren ikke mod for store brød, for da skulle hver husmand aflevere to som tiende til degnen, sammen med smør og ost, og til jul desuden en halv røget gås. Smørret vurderedes til 3 sk. pundet, osten til 1 sk. pundet, så osten dengang har nok ikke været, hvad den er i dag.

Maren havde altså nok at tage vare på. Trincke, borgmesterdatteren, viste sig ikke i bagehuset. Hun følte sig lidt fornemmere end Maren og brugte en del tyske ord, hvilket dog alle var tilbøjelige til, både i degne- og præstegården. Trincke kunne læse og skrive udmærket på tysk, hvad også flere af bønderne i Nybøl sogn kunne dengang, omkr. 1730. Trincke kunne man let komme til at træde over tærne, og så var hun energisk og skrap.

Den unge degnekone skulle altså omgås Trincke med forsigtighed. Alligevel — en gang skulle det gå galt.

Det blev den unge præstekone, Kristins svigerinde, der intetanende

kom til at starte den lille affære. Hun hed Anne Dorothea Marie, født Brandes, præstedatter fra Havnbjerg på Als. I Nybøl kaldtes hun Annedorte, og hun og Kristin var ikke blot svigerinder, de var også hjerteveninder. De to unge koner kom ofte sammen. Der var så meget at drøfte, så de syntes aldrig, de helt fik talt ud. Da er det, Annedorte starter vor historie. En dag, da de heller ikke syntes, de havde fået talt rigtigt ud, foreslår Annedorte under afskeden, at Kristin da bare kunne overlade sin stol i kirken til gamle Maren og selv flytte op til hende i præstekonestolen. Så kunne de her — i den bag triumfbuen halvskjulte, næsten et klædeskab lignende stol — sagtens snakke lidt sammen under de ofte over to timer lange gudstjenester.

Kristin siger straks ja til tilbudet. Hun glæder sig også til igen at sidde i stolen, hvor hun sad som barn sammen med moderen, og senere som ung ugift pige, da hun holdt hus i præstegården for sin da ligeledes ugifte bror.

De to unge fruer gør sig ikke klart, at de her antaster en af det gamle landsbysamfunds allervæsentligste institutioner, nemlig ejendomsretten til ens kirkestol.

Ejendomsretten til kirkens stole var fordelt mellem bolene i forhold til, hvormeget man ejede af bymarken. Vi har endnu bevaret en fuldstændig fortegnelse over fordelingen af alle kirkens siddepladser mellem sognets 30 bol i 1700'erne, og netop samme sted advarer bønderne mod at ændre noget ved fordelingen, da ejendomsretten til stolene for dem er et prestigespørgsmål.

Søndag efter søndag sidder nu vore to unge fruer sammen oppe i præstegårdens konestol, også i dag.

Gudstjenesten går sin vante gang. Annedortes mand, Kristins bror, er en streng pietist. Han har netop fornylig i et brev takket hertugen for hans helhjertede støtte til gennemførelsen af en streng kirketugt i vort hertugdømme. Nu minder pastor Andreæ her fra prædikestolen menigheden om, at hertugen igen har indskærpet os en streng overholdelse af sabbatsbudet, og præsten gennemgår alle de ting, de ikke må gøre om søndagen. Han følger også selve Martin Luthers henstilling, idet han nu henvender sig først og fremmest til børnene og tyendet og minder dem om, at det fjerde buds krav om lydighed mod vore forældre også gælder over for vore foresatte i stat, kirke og skole. Og præsten må til sin store bedrøvelse også minde dem om

de sørgelige overtrædelser af det sjette bud, der stadig forekommer, og nu ved alle dernede i stolene, at præsten tænker på den unge pige, der måtte gøre offentlig kirkebod, fordi hun havde haft samleje før sin forlovelse, og på ægteparret, der måtte det samme, da de allerede seks måneder efter brylluppet blev velsignet med et vel-skabt, fuldbåret drengebarn. Men pastor Andreæ anslår også bli-dere toner, når han nu opfordrer dem til flittigt at læse i de andagts-bøger, mange af dem har liggende hjemme, og bede morgen og aften og efter måltiderne, hvad jo da de fleste selvfølgelig allerede gør. De har i skolen lært henvend hundrede forskellige bønner udenad. Og husk dog de ord i jeres andagtsbog, at er der gået en dag, og du ikke har grædt, har du vist ikke tjent din Herre vel.

Når præste- og degnefruen tillod sig at hviske sammen under den lange gudstjeneste, syklides det også, at menigheden ofte var støjende. Det havde sine grunde. Bøndernes tillid til hertugen og hans embedsmænd var svækket, siden hertugen for tre år siden, i 1731, ind-førte stavnsbåndet på Sundeved med følgende straffebestemmelser: hvis en ung mand forlader hertugdømmet, var straffen: soldat for livstid. For en gammel mand: Strengt tugthusarbejde for livstid. For en kvinde: seks år i rasphuset. Dette livsfarlige arbejdssted var en institution, hvis oprettelse var anbefalet af førende pietister. Det var vel en af de ting, der afsvækkede den ellers så skelsættende og frugtbare indflydelse, pietismen havde på flere områder, særlig for det personlige og for hjemmenes religiøse liv.

Særligt støjende blev bønderne dog hver tredie søndag, når guds-tjenesten efter hertugens forordning fra 1733 foregik på tysk. Her-tugen havde ekstra indskærpet, at der ikke kun skulle prædikens på tysk, men også synges tyske salmer. Bønderne protesterede i alle sun-devedske sogne mod denne ordning, der dog holdt sig i halvtreds år. Hertugen skriver i et brev, at han godt har hørt, at bønderne i Nybøl har en særlig måde at protestere på. Begyndtes der på en tysk salme, og bønderne kendte en dansk tekst til melodien, sang mange med på dansk. Når nu halvdelen af menigheden sang på tysk, og den anden halvdel af al magt forsøgte at overdøve dem på dansk, er det til-giveligt, at vore to unge fruer hviskede sammen oppe i kvinde-stolen. At synges med var alligevel ikke særlig opbyggeligt. Selv Kristins mand måtte undertiden kapitulere deroppe ved vort nye orgel, kirkens første, fra 1721.

I deres svar til hertugen på dennes protest mod Nybøls mærkelige salmesang skriver vore bønder — ligesom de gør det fra Sottrup — at hertugen så må tage sin del af ansvaret, hvis de og deres koner og børn lander i helvede, for kirkesproget går dem kun til hjertet, når det er dansk.

Præsten prædiker, bønderne synger, fruene hvisker, men nede i degneembedets konestol hygger gamle Maren sig. Hun følger andægtigt gudstjenesten, så godt hun nu kan, alt mens hun breder sig i stolen. Hun har nu god plads, og det er godt, for Maren har rigeligt med tøj på. Kirken har endnu ingen kakkelovn. Jo, i Marens stol er der i hvert fald fred og tryghed.

Men ikke hjemme i degnegården! Her iler unge degneenke Trincke frem og tilbage i stuen. Trincke raser! Nu vil hun slet ikke mere i kirke, når Maren skal have konestolen. Borgmesterdatteren føler sig forbigået. Hun er virkelig fornærmet. Hvad er her at gøre? Kun et. Der må skrives til hertugen. Vort lille hertugdømme var heldigvis ikke større, end at en så vigtig sag straks måtte indbringes for fyrsten. Trincke stopper sin løben frem og tilbage, spidser energisk sin gåsefjer og skriver:

»Allernådigste, højfyrstelige herre!

Jeg, Trincke Peters, degneenke i Nybøl, takker for den enkepension på 4 rigsd. årligt, som Deres Nåde har bevilket mig.

Men jeg må klage over, at degnen (Ulrik Trolle) og hans kone, der ikke bruger deres konestol mere, nu har overladt den til degneenken Maren Johanneses alene. Jeg må slet ikke sidde der, og af den grund må jeg ofte blive borte fra kirken, da jeg slet ingen siddeplads har. Jeg er lige så godt en degneenke, som Maren Johanneses. Vi må derfor have samme ret til stolen.

Vil Deres højfyrstelige Nåde ikke nok befale, at vi to degneenker skal skiftes til at sidde i degnestolen hveranden søndag.

Nybøl, d. 27. okt. 1734.

Underdanigste ydmygste pige

Trincke Peters.

Salig Peter Hansen degns efterladte enke i Nybøl«.

Hertugen overgiver sagen til herredsfogden for Nybøl herred, der nogen tid efter indberetter:

»Besværlighederne med kirkestolen i Nybøl opstod, da fru pastor Annedorte Andreæ gav sin svigerinde, degn Trolles kone Kristin, lov til at gå op til sig i præstegårdens stol og overlod degnestolen til den ældste degneenke. Den yngre løb da op til degnekonen og forlangte samme tilladelse. Det blev nægtet af degnen — og med fuld lovlig ret, for ingen af degneenkerne har juridisk ret til degneembedets kirkestol. Jeg har haft en samtale med den yngre enke, Trincke Peters, for at forklare hende forskellen mellem at have juridisk ret til stolen og at få degnens tilladelse til at benytte den. Men Trincke ville absolut ikke gå ind på denne tankegang. Til sidst rejste hun sig op, snurrede rundt, bød mig »Gute Nacht!« og gik. — Hun har nu i 18 måneder ikke vist sig i kirken«.

Herredsfogden fortjener vor ros for den direkte måde, han prøver at ordne sagen på, men vi — der allerede kender lidt til borgmesterdatter Trincke — må beklage herredsfogden, når han tror, at hans mange udredninger skal få Trinckes sunde kvindefornuft til at skelne mellem juridisk ret og personlig tilladelse. Nej, sådan var vor Trincke ikke.

Hvorledes sagen endte for de fire kvinder, der var indblandet i striden, kan ikke ses. For vor unge Kristin blev det også så absolut ligegyldigt. Hun dør et halvt år efter, d. 15. juli 1735, i barselseng, en skæbne, de unge ægtehustruer dengang endnu måtte se i øjnene.

KILDER

1. Lyksborg Ark. E. Sager vedr. præster m. m. i Adsbøl, Dybbøl, Grundtoft, Munkbrarup og Nybøl. 1604—1765. Læg: Nybøl degne.
2. Nybøl kirkebøger.

Nicolaus Boisen (1751-1829)

»Han var stor og kraftig af bygning, og såvel sine legemlige som åndelige kræfter udnyttede han stadig. Til sit livs ende arbejdede han uførtrodet.

Som menneske vandt han sig kærlighed, som familiefader hengivenhed, som embedsmand tiltro, som præst agtelse, og som forfatter det bedste ry«.

Selv om dette er taget fra en nekrolog (Provincial Berichte, 1829), så siger det noget sandt om Nicolaus Boisen, præst i Nybøl 1793—1829. Han var et forstandsmenneske, og han forblev tro mod sin rationalistiske livsanskuelse lige til sin død, skønt denne åndsretning i løbet af de sidste årtier af Boisens leveår blev næsten helt fortrængt igen. Nekrologen siger: »Med den i nyere tid udbredte mystiske åndsretning kunne han ikke forliges. Alting skulle vejes med den af Gud givne fornuft. Hertil opfordrede han også sine tilhørere«.

Boisen er ikke alene en af Nybøls betydeligste præster, han var også en så fremragende skolemand, at han må nævnes som en af de første blandt de mænd, der i 1790'erne på skelsættende måde fornyede det slesvigske skolevæsen.

Nicolaus, eller som han selv senere skriver sig, Nicolaj Boisen, var født i Adelby, tæt øst for Flensborg, d. 20. sept. 1751 som søn af degnen der. Han var den yngste af en stor børneflokk, og allerede som lille dreng mistede han sin far, hvorved moderen, Metha, født Clausen, hensattes i meget trange kår, for en degneenkes pension var dengang, omkr. 1760, meget, meget lille. Tidligt vakttes hos drengen lysten til at læse, og ved sognepræstens hjælp lykkedes det ham i en alder af 15 år at blive optaget i den lærde skole i Flensborg.

Han boede stadig hjemme hos sin mor. Med sit smørrebrød i tasken tilbagelagde han hver dag til fods vejen frem og tilbage til skolen i Flensborg. På hjemturen stoppede han ofte op et sted, hvor en kildes klare vand rislede frem i vejskrænten og gav en kølig drik til det sidste stykke smørrebrød. Naturmenneske blev Boisen alle dage.

Efter endt skolegang tog han til universitetet i Kiel, hvor han også tog sin embedseksamen.

Efter nogle år som huslærer blev han 1784 kaldet til diakon i Ullerup og otte år senere til præst i Vedsted.

I 1794 kommer Boisen så til Nybøl, hvor han var præst i 36 år. Han fik vort særlig velaflønnede embede efter varm anbefaling fra vor biskop, G. S. Adler, der var en overbevist, energisk rationalist og meget gerne så en meningsfælle som præst i Nybøl, så meget mere som herrnhuterne på den tid havde mange tilhængere på Sundeved. I et brev til vor provst advarer biskop Adler direkte mod at ansætte en herrnhutisk præst i Nybøl. »Vi har i forvejen en siddende i Sottrup og en i Ullerup. Jeg har ikke megen tillid til dem. De gør megen skade«. Biskoppen tænker her på brødrene Windekilde, hvoraf den ene var hjælpepræst i Sottrup, den anden i Ullerup. Biskoppen anbefaler at vælge Nic. Boisen til præst, og det gør man så — og man kom ikke til at fortryde det.

Boisen var en af de få rationalistiske præster, der fortsat kunne samle en talrig kreds til gudstjenesterne. Hans redelige karakter, hans store flid og alsidige arbejde for sognet skaffede ham en vedvarende anseelse i menigheden.

Det kan dog ikke overraske, at Boisen de første år i Nybøl kom i modsætning til mange i sognet, især til herrnhuterne. Man får først et rigtigt billede af Nybøl sogn på Boisens tid, hvis man ser de mange familier for sig, som dengang her på Sundeved sluttede sig til herrnhuterne, og så heller ikke overser, at menigheden som helhed dengang var inderligere bundet til sin barnetro, end den vel er i dag. I J. Brodersens bog »Fra gamle Dage« (1912) er nævnt navnene på 6—8 præster og på talrige familier her på Sundeved, der på Boisens tid var tilsluttet »Brødre menigheden« (herrnhuterne).

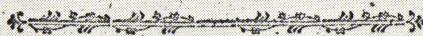
Agendestriden.

Konflikten mellem de rationalistiske præster og menighederne blusede kraftigt op, da biskop Adler i 1796 udgav sin nye agende.

Adlers agende ville ændre gudstjenestens form derhen, at så meget som muligt af det, der ikke kunne godtages af forstanden, blev fjernet fra tekster og salmer.

Denne agende vakte voldsomt røre, ikke kun i vort sogn, men

Første
Læseøvelser
for Børn
i Landsbye-Skoler.

Haderslev,
trykt hos Heinrich Ludendorff. 1791.

Titelbladet til den læsebog, Nic. Boisen udgav anonymt 1791 i Haderslev. 2. udg. udkom kort efter i Sønderborg. Bogen blev skelsættende i Nordslesvigs skolehistorie. Den er Sønderjyllands første danske læsebog og afløste som sådan de indtil da også i hertugdømmets dansk-talende egne brugte tyske fibler. (Kgl. Bibl. Dan. 1020).

overalt i hertugdømmet. Striden blev så bitter, at det ikke er helt hen i vejret, når pastor Wollesen, Broager, siger, at det var, som om Slesvig oplevede en tredje trediveårskrig. Ved de to første tænker han på krigen under Erik af Pommern ca. 1400—1431 og på krigene 1625—60, men der flød dog ikke blod under agendestriden.

To breve fra præsten, det ene til provsten, det andet til biskoppen, viser tydeligt stemningen ude i menighederne.

Til biskoppen skriver pastor Boisen i et brev, dat. 25. marts 1798: »Også har i Nybøl har menigheden sidste søndag været forsamlet

i skolen og drøftet agenden. Om nu de nye skoleindretninger hører til de fornyelser, som må opgives, fordi største parten af menigheden holder fast ved den gamle kirkeordning, vil og kan og har jeg ingen ret til at dømme om«.

I sogn efter sogn holdtes møder som det, pastor Boisen omtaler, og det lykkedes for bønderne, der holdt fast ved deres gamle kultur-arv, at vinde sejr over de hypermoderne præster. Agendestriden var således med til at styrke selvfølelsen hos bønderne i Nordslesvig, i Angel og i Frisland, en udvikling, der gennem de næste hundrede år fik stor betydning.

Det andet brev fra Boisen giver os et genrebillede fra gaden i Stenderup, og det viser med al ønskelig tydelighed, at agendestriden virkelig var en folkebevægelse. Boisen skriver: »En bolsmandskone fra Stenderup, der — som hun selv siger — ikke kan få sin tro til at stemme overens med min tro, har overtalt sin mand til ikke at betale sit bidrag til den nye skole i Nybøl. Hun mødte mig sidst på landevejen, og som hun nu talte om trosforskellen, tilstod jeg hende rigtigheden heraf, for så vidt som min tro sagde, at man som kristen skal adlyde øvrigheden. Måske har provsten haft besøg af hende eller vil få det, hvis hun da ikke også mistænker selv Dem for vantro. Ved indførelsen af den nye agende var konen meget virksom. Hun lader afholde forsamlinger i sit hus, hvor brændevinen flyder rigeligt for at indgyde den rette ånd«.

Lidt mindre åndshovmod og lidt mere folkelighed ville ikke have skadet de rationalistiske præster.

Boisen var en flittig mand.

Her i Nybøl sogn indførte Boisen nye og bedre undervisnings-former i vor egen skole, han ændrede gudstjenestens form, startede et bibliotek og en læseforening og samlede hver søndag en stor skare til gudstjenesten. Som sin forgænger, pastor Holst, der var kendt viden om som foregangsmand inden for landbrug, var også Boisen en ivrig og meget interesseret landmand, der yderligere intensiverede præstegårdens store landbrug og dyrkede nye afgrøder i sin have.

Af synlige minder i sten — og dem lægger vi mennesker jo nu mest mærke til — efterlod Boisen sig en ny skole (1795), en ny præstegård (1818) og et præsteenkesæde, der dog først blev færdigbygget

efter hans død. Skolen stod til 1889, præstegården til 1967 og enkehuset står der endnu i dag.

Boisen som skolemand.

Som skolemand gjorde Boisen hele Nordslesvig en uvurderlig tjeneste, da han som en af de allerførste, i slutningen af 1780'erne, kraftigt gjorde opmærksom på, at det stred mod al sund fornuft og var til stor skade, at vi i de dansktalende egne af Sønderjylland ikke holdt fast ved, at det tyske sprog kun skulle læres som fremmedsprog, men brugte det som undervisningssprog, ja at vi lod de små børn begynde deres læseundervisning efter tyske A-B-C'er. Allerede i en kritisk fremstilling af vort skolevæsen, som Boisen 1786, mens han var diakon i Ullerup, overrakte biskop Struensee i Slesvig, gør vor præst opmærksom på de ufornuftige sprogforhold i Nordslesvigs skoler. Denne kritik fik allerede dengang Tyske Kancelli i København til at reagere i den hensigt at bremse udbredelsen af tysk sprog i Sundeveds skoler, idet kancelliet bestemte, at tyskundervisningen i Sundeveds skoler nok skulle fortsætte »nach wie vor«, men det tyske sprog skulle være »die zwote in der Ordnung, die nach der dänischen erlernt wird«.¹

Det var en skelsættende bedrift, Boisen udførte, da han som præst i Vedsted udgav Sønderjyllands første danske begynderlæsebog, der straks efter Boisens ankomst til Nybøl udkom i nyt oplag (trykt i Sønderborg).

Nic. Boisen udgav også en bibelhistorie, hvor teksten på venstre side er på dansk, på højre side på tysk (meget ordret oversat, fordi Boisen tænkte sig, at bibelhistoriebogen også kunne gøre nytte som lærebog i tysk). Rationalistens forkærlighed for det nyttige gik vist her over gevind.

Boisen og skoleloven af 1814.

Boisens fortjeneste ved fjernelsen af tysk som undervisningssprog i landsbyskoler i dansktalende egne af Slesvig er almindelig anerkendt. Derimod gør ingen skolehistorie opmærksom på, at Nic. Boisen også har haft indflydelse på udformningen af skolelovene af 1814, den danske folkeskoles grundlov.

Her burde man først være opmærksom på — hvad man sjældent

er —, at de centrale dele af loven fra 1814 var gennemført i praksis i de fleste sogne i Sønderjylland allerede i løbet af 1790'erne og lovfæstet ved skoleinstruks af 25. juli 1797 og skoleregulativer for hvert provsti omkr. år 1800. For Sønderborg provsti ved regulativ af 17. maj 1803. Biskop Adler skriver i en indberetning til kancelliet, dat. 27. marts 1817:

»Regulativerne fra 1798 (Flensborg) og 1803 (Sønderborg) blev ikke blot udsendt, man fik dem også ved vedvarende ihærdighed virkelig gennemført. Den daværende velstand blandt landbefolkningen hjalp os godt«.

Disse skolereformer havde skaffet Sønderjylland en bedre læreruddannelse ved oprettelsen af to seminarier, et i Kiel og et i Tønder, desuden en mærkbar forbedring af lærernes økonomiske kår, en inddeling af sognene i faste skoledistrikter med skolebygninger og skoleforstandere, nye og bedre skolebøger og nye undervisningsmetoder. Alt længe før 1814.

Det må kunne betragtes som en selvfølge, at myndighederne i København har taget hensyn til de indvundne erfaringer her i Sønderjylland, da de i 1814 redigerer skolelovene. Slesvigs biskop, Adler, blev da også under lovenes afsluttende redaktion flere gange kaldt til København.

Biskop Adler havde så absolut været den drivende kraft ved gennemførelsen af skolereformerne i Sønderjylland i 1790'erne, men det interessante for os i denne sammenhæng er, at biskoppen, når det gjaldt landbyskolens forhold, tog særligt hensyn til de råd, han modtog fra pastor Boisen i Nybøl.

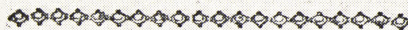
Vi har allerede hørt, at biskop Struensee og kancelliet i København i 1786 reagerede på Boisens kritik af den gamle katekismus-skole. Boisen var også kendt som medudgiver af »Haderslev Maanedsskrift til almenyttige Kundskabers Udbredelse«, der udkom 1793 og 94.

Struensees efterfølger, biskop Adler, skriver i et brev af 26. okt. 1793, at han ofte personligt har talt med pastor Boisen om skole-spørgsmål.

Men det mest afgørende bevis for påstanden om Boisen indflydelse på de slesvigske skolereformer i 1790'erne og dermed på den store skolelov af 1814 er et langt brev, som pastor Boisen d. 6. juni 1797 sender biskop Adler². En sammenligning af dette brev med

Bibelske Fortællinger
af det Gamle Testamente,
til Ungdommens Brug
i Landsbyeskoler
forfattet
i det tydske og danske Sprog.

Haderslev,
trykt hos J. Seneberg. 1796.

Nic. Boisens »Bibelske Fortællinger« (Haderslev 1796) skulle tjene et dobbelt formål: være en bibelhistorie og samtidig en lærebog i tysk. Alle fortællinger gengives på venstre-siderne på det danske og på højre-siderne på det tyske sprog.

skoleinstruksen af 25. juli samme år og med skoleregulativet af 17. maj 1803 og skoleloven af 1814 viser en overensstemmelse, der undertiden går helt ned til sætningsbygningen. Vi tager et par eksempler ud:

Pkt. 1.

Boisen: Den evige udenadslæren af katekismen må høre op, og børnene vænnes fra den uskik at sidde og læse og regne uden at forstå.

Instruksen fra 1797: Al den maskinmæssige og tankeløse læsning og regning må forhindres.

Regulativet 1803: Afskrift må kun finde sted, hvis børnene fuldtud forstår teksten.

Pkt. 2.

Boisen: Begynderundervisningen skal i dansktalende egne være på dansk. Der må anskaffes danske fibler, og min bog: »Mine første Læseøvelser«, kunne vel med fordel anvendes.

Regulativ og skolelov af 1814: Den uvane at lade de små børn i dansktalende egne lære bogstaveringen på tysk, inden de kan dansk, må afskaffes. De nyankomne må fra nu af begynde deres undervisning på dansk.

Pkt. 3.

Boisen: Enkeltmandsundervisning burde forbydes ved lov. Når 20 børn regner hver for sig, og læreren skal hjælpe hvert barn for sig, da går alt i stå af sig selv.

Instrukts og skolelov: Læreren må sørge for, at børnene deles op i klasser.

Pkt. 4.

Boisen: Der burde altid være en vægtavle, især til hjælp ved begynderundervisningen i regning og dansk.

Skoleloven: Småbørnene skal lære at kende bogstaverne og tallene ved hjælp af en vægtavle.

Pkt. 5.

Boisen: Lærebøgerne burde være skrevet specielt for børn, ikke for voksne. Der burde gås over til danske regnebøger. Ny Testamente bør ikke bruges som læsebog i danskundervisningen.

Instruksen: Der må fremskaffes bedre lærebøger, som de sarte lærlinges svage opfattelsesevne magter at læse. Al begynderundervisning i dansktalende egne må foregå på dansk.

Pkt. 6.

Boisen: Forældrene må ikke selv udvælge, hvilke bøger børnene skal bruge.

Skolelovens § 71: Forældrene må ikke alene vælge, hvilke bøger deres børn skal bruge i skolen.

Pkt. 7.

Boisen: Hver skole burde have et skolebibliotek.

Skoleloven: Af kirkeindtægterne skal hvert sogn årligt afsætte mindst 8 rigsbankdaler til et skolebibliotek.

Sognets modstand mod skolelovens gennemførelse.

Ligesom den ny kirkeordning havde mødt stærk modstand, gjorde skolelovene det også. Men der var den afgørende forskel, at i skolestriden gik beboerne kun imod enkelte punkter i loven og så — man fristes til at sige: selvfølgelig — imod de forøgede skatter, som fulgte med loven.

Lad os tage det sidste først. Myndighederne³ henstiller, at omkostningerne ved opførelsen af den nye skole i Nybøl fordeles mellem sognets to landsbyer efter antal bol, men Stenderup forlanger delingen foretaget efter mark guld, d. v. s. jordskyld.

Efter fornyet henstilling fra overretten og overkonsistoriet på Gottrup går Stenderup med til at betale efter bol på den betingelse, at der samtidig sker en nyfordeling af alle kirkens stolestader og af kirkegårdens gravpladser, idet Stenderup mener, at nogle af de små bol har for mange stolepladser og for store gravsteder. »Borggården« på 4 mark guld er direkte nævnt. Den har 7 stolestader, og det er lige så meget, som et helbol, 6 mark guld, plejer at have i Nybøl kirke.

Der opstår en hård strid om denne for datidens bønder så vigtige sag. Blandt de mange akter i sagen er et brev fra nogle bolsmænd særlig typisk for tidens tankegang. De skriver, at de ikke kan gå med til at afstå stolestader, da deres gård og familie derved ville tabe i anseelse, og det kunne desuden få folk til at tro, at deres familie gennem mange år uretmæssigt havde siddet på disse stole.

Sognet bøjer sig for disse argumenter og vedtager, at de, der har forholdsvis for mange stole, skal beholde disse. Der skal så opsættes $6\frac{5}{6}$ nye stader, så de bol, der i forhold til deres jordareal har for få stole, kan få flere. Det besluttes at flytte døbefonten op til alteret, og på dens plads opsætte 3 bænke med ialt 6 stader. Desuden skal »de to små bænke i venstre side, langs med væggen, forlænges, så de går helt op til skriftestolen« (1795). Snedkeren anslår, at det hele vil koste 10—12 rigsdaler.

Selv denne forøgelse af stædeantallet skaber ikke ro i sognet. Tre bolsmænd fra Nybøl, der tilsammen skulle have 4 af de nye $6\frac{5}{6}$ stader, klager igen til overkonsistoriet, men klagen afvises, og byggeomkostninger for den nye skole kan nu fordeles mellem bolene.

En nyfordeling af gravpladserne vakte så stærk modstand, at den måtte opgives. En tid lang prøvede præsten at indføre herrnhuternes kirkegårdsmonter. Man gik bort fra den ældgamle ordning, at hvert bol havde et gravsted, og begyndte i stedet for at begrave de døde ved siden af hinanden i den rækkefølge, hvori de døde. Men da protesterer det sundevedske bondesamfund. De skriver til øvrigheden:

»Før kunne man dog i hvert fald trøste sig med, at man efter jordens møje og besvær engang skulle hvile ved siden af sine kære. Nu kan man komme til at hvile hos vildfremmede, ja, måske hos en af landevejens folk eller en anden stodder«.

Igen må vor rationalistiske præst bøje af ved sammenstødet med ældgammel bondeskik.

Et besøg i Nybøl præstegård en sommerdag 1827¹.

En munter, nittenårig københavnerinde på sommerbesøg hos familien i Sønderborg fortæller i sin dagbog om en køretur ud til Nybøl præstegård for at besøge familien Boisen, hvis frue de også er i familie med. Fru Boisen var købmandsdatter fra Sønderborg. Pigen hedder Hanne Hasse, og den muntre Hanne fortæller:

Da vi havde spist tirsdag, og klokken var to, kom Asmussens vogn og hentede os af, Frederikke og Louise kørte med. Vi leed meget af solhede. Louise slog så sin paraply op, som hun i et væk bombede mig i hovedet med, da hun sad så lavt. Endelig ankom vi til Nybel hos pastor Boisens. Selskabet så ikke meget interessant ud for mig, men inderlig gode folk. Manden 76 år, konen forfærdelig svag og spidsnæset, datteren Doris, som for 9 år siden var i København sammen med Marie og Frederikke, talte jeg med om gamle dage, for med den anden datter, som var yngre, kunne man kun tale om brygge, bage, meje og malke.

Efter theen besø vi den dejlige store have, som var overordentlig godt vedligeholdt, gik gennem alle marker, besøgte den store flok køer, som nu bestandig til megen besvær fulgte os i hælene. Jeg fik fat i sønnen, som længe har faret til søs. Jeg lod ham — at sige, så

meget undseelsen tillod ham det — fortælle om Westindien og Frankrig — — —

Vi tog hele huset i øjesyn. Det var nyt bygget, men det var umuligt at tro andet, end at det hele stod til stads, så udmærket en orden fra mælkekælder til stadsstuen. Pastoren, som vel vidste, jeg var københavnsbarn, talte med mig om madam Catalani, prinds Fritz og den halsbrækkende råt, da de kender lidt dertil fra bladene.

Til aften fik vi steg, og for første gang jordbær med fløde og oplagt mælk, og en vin så stærk, som sønnen havde bragt med hjem fra Marseille. Som det går, når man ikke taler, forspiste jeg mig i jordbær, så kjøreturen hjemad var meget velgørende. Kl. 10¹/₂ kom vi hjem«.

Børn og eftermæle.

Præsteparret havde 11 børn, hvoraf 8 levede ved faderens død.

I nekrologen om Boisen hedder det til slut: »Boisen talte altid efter omhyggelig forberedelse, ofte om Guds viselige indretninger i naturen og om dagens vigtigste begivenheder, og altid ud fra et kristeligt og frømt sind. Selv om hans foredrag var rensset for al udsmykning, så hån sig dog næsten altid i sin kirke omgivet af talrige, spændt lyttende tilhørere.

Måtte vi dog få en efterfølger, der er vor salig præst og sjælesørger værdig, en mand, der kan blive vor lærer, fører, rådgiver og fader, som den salige var det«.

Dette ønske gik nu slet ikke i opfyldelse.

KILDER OG HENVISNINGER TIL NIC. BOISEN

1. G. Japsen: »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814«, side 227.
2. Sdbg. amsarkiv. Nybøl. Acta C III. nr. 238.
3. Tyske Kancelli D. 179 IV. Akter vedr. enkelte sognekald. Nybøl 1793—1848. Rigsarkiv.
4. »Fra Als og Sundeved«. Hefte 43.

Johan Hagen

Den kloge Johan Hagen.

Det var i helstatens mest lysende dage. Det danske dynasti rakte fra Hamborgs porte til Nordkap, fra Lybæk til Thule, da vor konge d. 19. marts 1775 fik en statsborger mere, for den dag fødtes vor kloge Johan i Quickborn lidt nord for Hamborg, hvor faderen var bleven ansat som skovfoged. Tidligt omtales den unge mands strålende intelligens. Det blev sikkert allerede som barn sagt ham, hvor klog han var.

Da den unge Hagen omkr. 1800 sendtes til universitetet i Kiel, kom han ud i sit rette element, for her herskede endnu rationalismen. Under forstandens klare lys skulle alle problemer analyseres, så man med absolut sikkerhed kunne afgøre, hvad der var sandt, og hvad der var falsk. Johan Hagen fik i Kiel endnu større tillid til sin forstands dømmekraft.

Så kom han da ud blandt bønder. I 1806 blev han præst i Uge.

Den stridbare Johan Hagen.

Allerede i sit første embede i Uge blev pastor Hagen kendt viden om som en præst, der med stor iver og overbevisning henledte sin menigheds opmærksomhed på, hvor livets sikre sejlrunde gik, mens han selv som en blind styrede lige ind i ethvert skær, der dukkede op i hans egen personlige sejlroute. Vor dygtige hjemstavnsdigter, Nikolaj Andersen, har i digtet »Jobs Tålmodighed« givet et billede af den teoretisk anlagte præst (Sønderj. Digte, 1956, side 90).

Fra Uge kom Hagen 1818 til Skodborg, og snart er han også i strid med menigheden her.

Flere af bønderne var i restance med kirkeskatten. Med en — i hvert fald i Skodborg — ukendt hård fremfart blev disse restskatter nu inddrevet. Det fremkaldte en strid mellem præst og menighed, så bitter, at biskop Adler skriver, om man ikke skulle hjælpe pastor Hagen til et andet embede. Og det gjorde man.

Hagen fik tilbud på embedet i Nybøl, hvor vor af alle respekterede og af de fleste i menigheden afholdte præst, Nicolaus Boisen, var død d. 25. juli 1829.

Embedet i Skodborg var et af Sønderjyllands bedst aflønnede. Det samme gjaldt Nybøls, som også fristede mange, fordi sognet var lille, og fordi vore to foregående præster, Holst og Boisen, var kendte viden om og havde givet Nybøl sogn et godt ry. Der var da også 28 ansøgere, men Hagen blev altså den heldige. Nu viste det sig imidlertid, at Hagen, der dog havde haft det fede embede i Skodborg i 12 år, og som havde været så overmåde ivrig ved opkrævningen af bøndernes restskatter, han havde uorden i sin egen økonomi. Fra Nybøl meddeler man ham, at han må regne med at skulle lægge ca. 4000 mrk. på bordet for at kunne overtage præstegårdens besætning og inventar, da både pastor Holst og pastor Boisen havde udvidet præstegårdens landbrugsdrift meget. Hagen ser sig ikke i stand til omgående at præstere en så stor udbetaling. Nybøl sogn viser da Hagen det hensyn, at de, skønt Hagen var kaldet til 1. sept. 1830, lader ham vente til 1. maj 1831 med at overtage embedet, endda mod en svag protest fra biskop Adler, der gør opmærksom på, at Sønderborg provsti kun har 8 prædikanter, og de må nu fortsætte med at vikariere i Nybøl. Pastor Bonnichsen, Dybbøl, der har lovet at hjælpe, hører jo slet ikke til provstiet, bemærker biskoppen, men »jeg anerkender virkelig fuldtud den afdøde pastor Boisens store fortjenester«. Biskoppen vil derfor anbefale, at fru Boisen fortsat udover det »Nådsensår, hvori hun nu med fuld lovlig ret har siddet som enke i præstegården (med 5 uforsørgede børn), får tilladelse til at modtage alle embedets indtægter til 1. maj 1831, mod til gengæld at drive landbruget videre efter »landübliche Weise«.

Det lykkedes Hagen at låne de 4000 mrk., og i foråret 1831 kommer han til Nybøl. Det lykkedes også for ham ret hurtigt at komme i strid med menigheden her.

Det skal dog bemærkes, at et usædvanligt stort antal breve og indberetninger fra Hagen de første år, han er her i Nybøl, tegner billedet af en ivrig, men også stridslysten præst.

Allerede et par måneder efter sin ansættelse indfører Hagen, d. 5. sept. 1831, rationalismens ny, ikke særlig værdifulde salmebog, »Evangelisk-kristelig Salmebog«, i Nybøl kirke. Dermed skabte han sig de første modstandere i sognet.

Samme første år i Nybøl begynder den nidkære præst en offentlig pennefejde med pastor Bonnichsen, Dybbøl, om nødløgnens berettigelse, som Hagen afviser. Da Hagen senere står som anklaget for provsteretten på Sandbjerg Slot, bruges disse avisartikler mod ham som bevis på uoverensstemmelse mellem præstens liv og lære.

Som for at holde striden vedlige anlægger Hagen på kirkens vegne sag mod en bonde i Stenderup for på grundlag af gamle dokumenter at få anerkendt, at 16 tønder land af bondens jord tilhører kirken. Kirken taber sagen.

Nu retter Hagen sin opmærksomhed mod tjenestefolkene. Dem var der mange af på gårdene, og de har sikkert ikke syntes om, at præsten ved henvendelse til de højere myndigheder nu søgte gennemført, at tjenestefolk »ufravigeligt skal forpligtes til ikke at kunne skifte plads og tiltræde ny stilling, inden de har forevist deres skrifteattest for sognets præst, og ingen husfader skal have lov til at tage nogen i sin tjeneste, der ikke forinden har opfyldt denne pligt«.

For også at komme i strid med sin nærmeste nabo, sin forgængers enke, skriver Hagen til biskoppen, at enkefru Boisen har fået de fem tønder præstegårdsjord, der er lagt til enkeboligen, alt for billigt i forpagtning. Hun betaler kun 5 mrk. 8 sk. pr. tønde land, mens den sædvanlige afgift her på Sundeved nu i 1842 er 18—24 mrk. pr. tønde land, (eller 3—4 tdr. byg pr. tønde land). Desuden må Hagen gøre biskoppen opmærksom på, at pastor Boisen, da han udlagde de 5 tønder land, har regnet 1 td. = 320 kvadratroder i stedet for 1 td. = 192 kvadratroder.

I Slesvig er man nu begyndt at blive irriteret over de vedvarende stridigheder i Nybøl. I 1839 noterer biskoppen: »I Nybøl fortsætter stridighederne om de ubetydeligste ting«.

Den nedbrudte Johan Hagen.

Det var ikke alle de nævnte stridigheder, men to andre bekymringer, der til sidst sled Hagens nerver op. Det var sygdom i familien og store økonomiske sorger.

Tre år efter familiens ankomst til Nybøl døde en søn af tuberkulose, og d. 1. nov. 1842 døde Hagens hustru af andet ægteskab. Hun havde i mange år lidt af svær sygdom. »Sinnesschwäche« kalder hendes mand det i 1833.

Hagens økonomi var slet ikke håbløs, men den var i vild uorden, og han havde mange kreditorer. Om det så var kirkekassen og sognebiblioteket, så skyldte Hagen også dér.

I 1842, mens præstefruen endnu lever, breder det rygte sig, at pastor Hagen har et utilbørligt forhold til bødker Petersens hustru. Da forlanger den ene efter den anden af præstens kreditorer at få deres tilgodehavende udbetalt. Den gamle præst kører ud til hvert et sted, hvor han øjner en mulighed for at stifte nye lån. Hofapoteker Henningsen, Gråsten, fik også besøg af præsten fra Nybøl og skriver herom: »Det er en hård ulykke, der har ramt Hagen. Jeg måtte minde min egen far, der også i sin tid var i nød, og derfor kunne jeg ikke sige nej, da Hagen en aften stod foran mig i stuen: en olding med grå hår, grædende i pengenød. Jeg lånte ham 24 rdlr.«.

Endnu værre ting var under opsejling: Den 28. aug. 1843 sender Nybøl sogns kirkeældste et brev til kirkevisitatorerne, hvori de meddeler, at enken Charlotte Andersen har sammenkaldt dem for at fremføre følgende klagemål over pastor Hagen:

1. at Herr pastor Hagen d. 1. nov. 1842 om aftenen, som konen var død om middagen, har bedrevet utugt med hende på hans stue.

2. Da dette første skridt var taget, har han efter denne tid ofte bedrevet utugt med hende, hvor ofte kan hun ej nøje bestemme. Dog kan hun med sikkerhed sige, at han sidste gang lå hos hende den 7. august, som var dagen før kirkevisitationen.

3. Charlotte Andersen tror sig frugtsommelig, men tør dog ej ganske nøje bestemme det.

Dette brev var altså fra august 1843. Den 24. septbr. s. år bliver præstens skovkarl i hast, og som det senere viste sig, uden at præsten havde forlangt de nødvendige attester forevist, gift med Charlotte.

Den 3. nov. blev Hagen suspenderet, og den 29. nov. året efter dømmer en provsteret ham skyldig i: 1. Mens konen endnu levede at have begået dobbelt ægteskabsbrud ved at have haft samleje med bødker Petersens hustru. 2. Efter konens død at have levet utugtigt sammen med enken Charlotte Andersen. 3. At have efterstræbt smedsvend Jørgensens hustru og opfordret hende til ægteskabsbrud. 4. At have viet skovkarl Søren Petersen og enken Charlotte Andersen, inden de lovbevalde attester forelå. 5. At have forledt enken til falsk vidneforklaring ved hjælp af en pengesum.

Den, der læser den nu følgende af skovkarlen Søren Petersen af-

givne forklaring i provsteretten, må vælge mellem et kuldegys ved det blik, den giver ned i menneskesjælens dybeste afgrunde, eller sin stadig urokkede tro på menneskenaturens renhed ud fra det håb, at skovkarlen blot lyver.

Han fortalte, at han d. 1. nov. 1842, den dag præstefruen døde ved middagstid, havde plukket pærer i præstegårdshaven. Hans nuværende kone, dengang enken Charlotte Andersen, havde den dag som sædvanligt hjulpet til i huset i præstegården. Da Søren Petersen i mørkningstiden stod højt oppe på sin stige for at få fat på de sidste pærer, så han over gardinet præsten og Charlotte gå lige fra kisten ind i sovekammersengen.

Den 6. marts 1845 dømmes Hagen fra embedet. Han får 200 rdlr. i årlig pension, hvis han vil undlade at bosætte sig i et af de sogne, hvor han har været præst.

Præsten bliver ikke blot afskediget, han går også konkurs. Det afsluttende konkursmøde holdes så sent som 16. aug. 1847, men Hagens ejendele var solgt ved en tvangsauktion d. 12. febr. 1845. Præstegårdens besætning indbragte da 173 rdlr. 31 sk., møbler og indbo 279 rdlr. 41 sk., bøger 36 rdlr. 20¹/₂ sk., ialt 489 rdlr. 44¹/₂ sk. Dertil kom nu præstens løntilgodehavende i sognet: 456 rdlr. 47¹/₄ sk., så aktiverne ialt udgjorde 946 rdlr. 43³/₄ sk. Dette var mere end gælden, så Hagen var egentlig ikke insolvent, men — nu fragik først de uhyre udgifter til konkursforvaltningen: 387 rdlr., så der blev kun delvis dækning til de ikke-privilegerede krav.

Under den langvarige proces og konkursbehandling var pastor Hagen suspenderet, men boede i præstegården. I den tid vendte alle ham ryggen. Præsten skriver: Da pastor Momsen, Sottrup, (en af de vikarierende præster) prædikede her i kirken i søndags, bad jeg ham bagefter komme ind, for at jeg kunne tale med ham. Men han sagde, at han ikke havde tid, han havde forretninger (»Geschäfte«) hjemme.

Efter afskedigelsen flyttede Hagen til København. Herfra skriver han, dat. 2. marts 1846, til provst Jensen, Sønderborg, at han har hørt, at man har nægtet tjenestepigen fra Nybøl præstegård det ugentlige alimentationsbidrag på 6 mrk. 2 sk. med den begrundelse, at han skulle være død. »Når dette brev kommer Deres Højærværdighed i hænde, vil De selv kunne se, at det er et i ondskab udspekuleret rygte, thi jeg befinder mig sund og glad i København (wohl und heiter in Kopenhagen) på »Hotel d'Angleterre«. Hvis alimentations-

pengene ikke var udbetalt, måtte han bede om, at det skete, da kirkevisitatorerne, så vidt han vidste, ikke havde nogen ret til at ændre, så længe Hs. Majestæt Kongen ikke havde truffet endelig afgørelse i hans sag.

Der findes intet i kirkebøgerne om et barn, født uden for ægteskab, som Hagen skulle være far til, og ordet »alimentationsbidrag«, som Hagen bruger i sit brev, skal sikkert forstås i sin oprindelige betydning som »underholdsbidrag«, altså en erstatning til tjenestepigen, fordi hun uden egen skyld har mistet sin arbejdsplads i præstegården.

KILDER OG HENVISNINGER TIL JOH. HAGEN

1. Rigsark, Tyske Kancelli D. 179 IV. Akter vedr. enkelte sognekald. 1793—1848. Nybøl.

Facetter i et grænseland

Vi har i Nybøl fra tiden omkr. 1880 et meget markant eksempel på, hvordan forskellige livsanskuelser så ofte mødes i et grænseland.

De to modsætninger er vor præst, Georg Christensen (1846—87), og vor degn, Georg Kæstel (1872—85).

De var ellers landsmænd i allersnævreste forstand, begge født i Als Sønderherred, præsten Georg i Ketting og degnen Georg i Ulkebøl sogn, og begge modtog en forberedende undervisning hos deres sognepræst, men så gik de ad forskellige stier.

Georg Christensen tager 1820 til universitetet i Kiel. Han var da 20 år gammel. Efter et, vel af økonomiske grunde, meget hurtigt gennemført studium tager han sin præsteeksamen allerede i 1824.

Georg Kæstel derimod tager til Fyn, hvor han får sin læreruddannelse på seminariet i Skårup.

Georg Christensen kommer hjem fra Kiel som en præst med gammelluthersk indstilling, med slesvig-holstenske sympatier, men aldrig aktivt deltagende i politik eller folkelivet i det hele taget.

Georg Kæstel derimod kommer hjem fra Skårup som en lærer helt grebet af det grundtvigske livssyn, folkelig og med kærlighed til det danske.

Pastor Christensen var først hjælpepræst hos provst Prahll i Tønder, derefter 14 år præst i Kværns og tilsidst 41 år præst i Nybøl. Helt op til vore dage har ældre folk fortalt om den store dag, d. 11. marts 1877, da vore kirkeældste, degn Kæstel, nabopræsterne og provstiets honorariores var til stor middag i vor præstegård, hvor selveste biskoppen overrakte pastor Christensen en »allerhöchste Auszeichnung« i anledning af hans 50-års præstejubilæum.

Efter denne fest kalder biskoppen ham i sine visitatsbøger »den ærværdige jubilar i Nybøl«. Biskop Godt er kendt for sine rammende karakteristikker af stiftets præster. Om Georg Christensen skriver han:¹

»Christensen var altid en værdig gejstlig, en ærværdig mand og

GEORG
CHRISTENSEN

Alsinger, Ketting sogn,
udd. på Kiels univ., præst
i Nybøl 1846—87,
upolitisk, men regnet for
tysksindet, reel karakter,
sparsommelig, ændrer i
løbet af sin 63-årige
embedstid aldrig noget
på sin gammellutherske
gudstjenesteform,
katekiserer med de
voksne hver søndag i
kirken efter prædikenen
lige til 1887.
Bliver siddende i embedet
efter begge slesvigske
krige. Får »Allerhöchste
Auszeichnung« (ordens-
tegn).

en eksakt forretningsmand, der alle dage holdt sig fjernt fra al politik, og som har vist en agtværdig vandel. Men hans gejstlige virksomhed har aldrig været betydelig eller af dybtgående virkning. Han var ikke mand for at kunne hæve sognets kirkeliv, der var sunket dybt under den umoralske rationalist, pastor Hagen. Christensen er almindelig kendt viden om for sine ejendommelige prædikener. De består næsten udelukkende af citater fra bibelen, katekismen og salmebogen. Bygge noget op kan de ikke (Erbaulich sind sie nicht). Kirken er kun svagt besøgt«.

Vi kommer nu til det allermest ejendommelige ved pastor Christensens virksomhed, noget, som man egentlig ville tro, at tiden omkr. 1880 forlængst var løbet fra: Christensen holder lige til sin afgang i 1887 katekisation for voksne hver søndag i kirken.

Christensen indberetter 1855:

— — — jeg har her, som jeg plejede i Kværs, hver søndag efter prædikenen afvekslende katekiseret over lærebogen og holdt læsning og

forklaring over Ny Testamentes bøger — — — og i reglen bliver de fleste kirkegængere nu til stede. Kirkegangen er ret god, når afses fra den lavere arbejderklasse«.

Christensen 1862: »Efter prædikenen holder jeg katekisation. De voksne bliver i reglen til stede«.

Biskoppen 1872: — — »Der var katekisation over 3. trosartikel: Jeg tror på Helligånden. Kirken var kun svagt besøgt«.

Søndagseksaminationerne var en flere hundrede år gammel foreteelse. En på dette område så kyndig mand som dr. G. Japsen skriver, at de »først gik af brug i 1700'erne«. (G. Japsen: »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814« side 21).

Men vi ser altså, at de her i Nybøl holdt sig også næsten hele 1800'erne ud.

Vi er endda så heldige at besidde en af pastor Christensen egenhændig skrevet disposition til hans eksamination i katekismen søndag d. 20. okt. 1884:²

»Indledning: Hvor mange hovedstykker har Luthers katekismus? Det første stykke er altså om loven.

Hvor blev loven givet?

Til hvilket folk blev den først givet?

Gælder den endnu?

Vi har gennemgået 1., 2. og 3. bud. Nu kommer i dag det 4.

Hvordan lyder det?

I. Hvad befaler det?

II. Hvad forbyder det?

III. Hvad forjætter det?

Svar til I.: at holde fader og moder i ære, tjene, lyde, elske og agte dem.

Svar til II.: at foragte eller fortørne dem.

Svar til III.: at det må gå os vel, og vi må længe leve på jorden.

Alt i 4. bud gælder ikke kun fader og moder, men alt gælder også om foresatte i huset, i staten, i skolen og i kirken.

(G. Christensen)«.

Biskoppen bemærker et sted, at menigheden i Nybøl svarer i kor, når præsten katekiserer. De nærmest gengiver nogen udenadlært, skriver biskoppen. De fleste bliver til stede og forlader først kirken,

GEORG KÆSTEL

Alsinger, Ulkebøl sogn,
udd. på Skårup sem.,
degn i Nybøl 1872—85,
helhjertet grundtvigianer,
synger Grundtvigs
salmer og sange med
børnene i skolen, giver
ungdommen privatunder-
visning, opretter Nybøl
Sogns Sparekasse,
forlader 1885 sin
hjemstavn af nationale
grunde og flytter til
Sjælland.

når hele gudstjenesten er forbi, og da går først alle konerne ud, og efter dem følger mændene.

Denne skik holdt sig i Nybøl til nogle år efter genforeningen 1920.

Vi går nu fra kirken over i skolestuen. Her står degn Kæstel, den anden alsinger, og fortæller på levende måde bibelhistorie for børnene og synger derefter Ingemanns og Grundtvigs salmer med dem, så det kan høres langt ind på kirkegården.

Den tysksindede kredsskoleinspektør må indrømme: Kæstel, Nybøl, er Sundeveds dygtigste religionslærer. Også provsten roser Kæstels undervisning og fortsætter: »Kæstel foreviste mig et hæfte med 62 danske salmer og sange, som han havde samlet og tænkt at udgive. Sangene og salmerne var stærkt præget af »den glade kristendom«. (Grundtvigianismen). Jeg sagde dette til Kæstel. Han indrømmede det og forsøgte at forsvare det. Jeg meddelte ham min modsatte indstilling og kunne ikke opmuntre til trykning af dem. Kæstel er en

dygtig lærer, men lidt for meget indtaget i sig selv«, skriver provsten.³

Endnu i 1870'erne turde dog altså en dansksindet degn håbe på godkendelse af en dansksproget grundtvigsk sangbog til skolebrug i Nordslesvig. Men i løbet af 1880'erne blev det danske sprog næsten helt fortrængt fra Sønderjyllands skoler. Da blev det Kæstel for meget. I 1885 forlader han sin hjemstavn og bliver lærer i Tingjellinge på Sjælland.

Da kan besøgende oppe på kirkegården ikke længere høre de grundtvigske sange inde fra klasseværelset. Degn Kæstel er rejst af nationale grunde, ligesom degn Enghoff gjorde det i 1849.

Men i kirken vedbliver vor ærværdige jubilar endnu i ti år efter sit 50-årige præstejubilæum at citere og katekisere. Han bliver siddende efter begge krige. Først 1887 tager den 87-årige sin afsked, og 1892 dør han, 92 år gl.

KILDER OG HENVISNINGER TIL FACETTER I ET GRÆNSESOGN

1. Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18. Nr. 44. 1851—1873»
2. som 1.
3. L. 6. Nr. 108. Kreisschulinspektion der Probstei Sonderburg. Nybøl 1877—1909.
Alle tre i landsark., Åbenrå.

Sundevedboernes særpræg

1. Afgrænsningen mod øst og vest.

Her skal kun den del af forklaringen på det sundevedske særpræg tages frem, som kan findes i landsdelens historie.

Den historiske udvikling formede sig anderledes på Sundeved end i herrederne både øst og vest for os.

Mens Sundeved altid var en del af hertugdømmet Sønderjylland og dermed en jysk landsdel, var Als indtil omkr. år 1250 en del af kongeriget og dermed af det danske ø-rige, og først efter Valdemars-tiden blev Als indlemmet i hertugdømmet.

Langt større betydning for udviklingen af et særpræg for hver af disse to landsdele fik det imidlertid, at Als helt op til 1848 hørte til Odense bispedømme og fra 1848—1864 sammen med Ærø udgjorde et selvstændigt stift. Als kom altså først 1864 til Slesvig stift, mens Sundeved fra begyndelsen af hørte under dette bispedømme, bortset fra de 157 år, fra 1622 til 1779, da vi var hovedlandet i Lyksborg-hertugdømmet, og hertugen var vor øverste kirkefyrste.

Den overordentlig store betydning, som det forskellige kirkelige tilhørsforhold fik, forstås først rigtigt, når man husker på for det første, at kirken også udarbejdede skolelovene, administrerede skolen, bestemte fagrækken og skulle godkende lærebøgerne og kaldte lærerne, for det andet, at kirken forvaltede fattigkassen, den tids socialforsorg, for det tredje, at kirken skulle overvåge, anklage og dømme efter Moseloven og havde de nødvendige muligheder for at få »forbryderne« dømt, og endelig for det fjerde, at kirkens magt over sine var langt større dengang end i vore dage.

Som konkrete eksempler på følgerne af det forskellige kirkelige tilhørsforhold kan nævnes, at Sundeved tidligt fik otteårs skolegang (Als: syv), at vi brugte andre lærebøger end de, der var godkendte på Als, at det tyske sprog blev brugt langt mere i vore skoler og kirker end ovre på Als, og at vore unge tog på seminarium i Tønder og til Kiels universitet, mens de fra Als oftere tog til Skårup semina-rium og Københavns universitet.

Mod vest var det ikke de kirkelige tilhørsforhold, men de politiske, der adskilte os fra Åbenrå amt, idet Sundeved ved Sønderjyllands delinger kom til den kongelige del, mens Åbenrå amt blev gottorpsk. Gottorperne var jo næsten uafbrudt i opposition til det danske kongehus og kongerige, hvorimod vi kom til at føle os nærmere knyttet til disse, og de 157 år under Lyksborg betyder ingen forandring i denne sag, fordi de lyksborgske hertuger i modsætning til Gottorperne havde det bedste forhold til de danske myndigheder uanset deres forkærlighed for tysk sprog og levevis.

II. Flensborg og Angel.

Sundevedboernes forbindelser til Flensborg og Angel var alle dage stærkere end alsingernes.

Uafbrudt foretog de her fra Sundeved små dagsrejser til Flensborg. Her fra Nybøl sogn pr. båd, indtil 1830 med deres private små sejlbåde, senere med dampskib fra broen ved Nybøl Vandmølle.

Reformationen bandt os i kirkelig henseende nær til Flensborg. Provsten ved Vor Frue Kirke fungerede en tid som vor kirkeøverste, og de sundevedske skoleforordninger fra 15- og 1600'erne har de flensborgske som forbilleder.

De unge bondesønner gik på hoveriarbejde under Lyksborg på Angel. Vi har også et par eksempler på, at bondesønner her fra Sundeved var kammertjenere på slottet. En af disse her fra Nybøl blev endog gift med en af hertugindens kammerpiger, ligesom præsten i Ullerup og degnen i Broager. Den sidste blev i den anledning forfremmet til præst, hvorom man så digtede følgende vers:

*Af et sølle føl kan blyv en hest,
og af Knud degn er nu bløven en præst.*

Jo, sundevedboerne havde forbindelserne til den store verden. Vi var skam ikke hjemmeføddinger som alsingerne, der vel knap nok forstod tysk!

III. Et bondeland.

Man kan vel hævde, at hele Nordslesvig fra gammel tid af var et typisk bondeland, men om ingen anden landsdel kan det med større ret hævdes end om Sundeved.

Als og Sundeved, det gamle Sønderborg amt, er den tættest befolkede landsdel i hele Jylland. Af de to sundevedske kommuners 126 km² er 105 agerland (1960). Selv om vi kun sammenligner med andre landsdele i Østjylland og på øerne, er dette tal, 86 % agerland, helt i toppen, og tager vi i betragtning, at Sundeved ikke har nogen købstad, er også folketætheden på Sundeved langt over gennemsnittet. Den påstand, man ofte har hørt, at Sønderjylland er tyndt befolket, skal altså tages med visse forbehold. Den tætte beboelse skyldes, at vi ingen herregårde har, og at vor skønne halvø er »af Herren rigt begavet« med frugtbar agerjord og godt teglværksler.

Vore bondebrug har i virkeligheden rige og forpligtende traditioner at se tilbage på. To af de største landbrugsreformer i Danmark i historisk tid blev tidligt og med godt resultat gennemførte her på Sundeved.

Den første reform var nedlæggelsen af fælledele og overgangen til græsmarksbrug, hvor hele landsbymarken var med i driftsrotationen. Den gennemførtes omkr. 1600. Foregangsmændene var hollandske herremænd med deres koppelbrug. Her på egnen var det Hans d. Yngre. I disse år påbegyndtes også plantningen af vore vidunderlige levende hegn. Foldudbyttet og mælkeydelsen pr. ko steg dengang så stærkt, at vi, hvad det sidste angår, fra dengang og helt op til i dag var førende i Danmark, og det siger dog ikke så lidt.

Vi var også så heldige at have en af de helt store foregangsmænd under den anden store landbrugsreform, udflytningen omkr. 1770. Det var såmænd endda vor kirkevisitator, provst Lyders, Lyksborg, grundlæggeren af Nordens første landbrugsakademi, der dengang utrætteligt opmuntrede bønderne til de nye driftsformer — ikke mindst bønderne på Sundeved, hvor han havde en af sine første og ivrigste medarbejdere i pastor Holst i Nybøl.

Vort landbrug har rige traditioner. Vi er et bondeland.

Landsdelens karakter af bondeland blev også styrket derved, at herregårdene inden for hertugdømmet Lyksborgs gamle område udstykkedes i 1780'erne. Antallet og størrelsen af bøndergårdene blev derved forøget.

Så blev da bønderne de stovte arbejdsledere og pillerne, der bar landsbysamfundet.

Kun bolsmænd kunne vælges til nævninger, og kun bolsmænd måtte komme til bystævnet. Kun de kunne vælges til kirkeværger og ottemænd, til fattigforstandere og skoleforstandere. Hvis der på bystævnet vedtoges noget, der også berørte husmænd og arbejdere, står der i protokollen: »dette skal meddeles kådnere og inderster«. I 1830 skriver pastor Boisen, Nybøl: vi har i sognet 30 tillidsposter, der skal besættes, og vi har 30 bolsmænd. De 30 tillidshverv kunne altså passende gå på omskift mellem de 30 bolsmænd, så vi på den måde slap for det evige besvær med at få nogen til at påtage sig hvervet som kirkens ottemænd.¹

Et andet kendetegn på bondesamfundet ses i dette, at alle kirkens siddepladser og alle kirkegårdens gravsteder — bortset fra et hjørne til landevejens omvandrende tiggere — var fordelt mellem bolene. Husmænd og arbejdere måtte bede sig ind både på kirkebænken og kirkegården. Vi har beretninger om, at husmænd af den grund blev borte fra gudstjenesten. Begravet blev de dog alle.

Et utal af aftægtskontrakter rundt i alle sogne viser, at bolsmændenes alderdom var sikret, hvilket jo skal ses i relief til de følelser af angst, hvormed inderster og arbejdere dengang imødeså alderdommen. »Hængte sig, fattigdom« er ikke et ukendt notat i vore kirkebøger.

Alene tanken om arbejderfamiliens usle alderdom kunne dengang få en bolsmandskone til at gribe til de hårdeste midler for at forhindre et ægteskab mellem hendes datter og en arbejder. Et sådant ægteskab var da også, hvis det en sjælden gang fandt sted, helt op til 1950 en begivenhed, der drøftedes i sognet og nabosognene med.

Og man kan godt forstå bondekonen. Til gengæld var der stort gilde ved et rigtigt bondebryllup. Også her kunne småkårsfolkens døtre slet ikke være med. Der ligger rundt om på gårdene opgørelser over indkøbet til et sådant bondebryllup. Den efterfølgende er ingen undtagelse fra reglen, undtagen for så vidt som familien her ikke køber brændevin og bordvin, to poster, der udgør store beløb på de fleste opgørelser. Opgørelsen har heller ikke det store antal skinker med, der altid foræredes brudeparret.

*Indkøbt til Jes Hansen Clausen og Anne Frederikke Hansens
bryllup d. 17. april 1874.*

45 lispund = 630 pund. kød	200 pund melis
350 pund hvedemel	10 pund ris
2500 sukkertvebakker	10 pund korender
8 mrk. sukkerbrød	1/2 pund allehånde
10 pund pressegær	1/2 pund nellike
2 skp. boghvede	1/4 pund kardemomme
6 pund cikorie	1/2 pund kanel
40 pund svesker	1/2 pund the
10 pund rosiner	1 bog skrivepapir
1 pund ingefær	2 liner reb
1 lod safran	14 pund kanaster tobak
4 citroner	14 pund fin melange tobak
20 pund pebberrod	18 biskuittærter
1 skp. fint salt	18 svesketærter
4 pund store lys	2 wienertærter
4 pund små lys	1 kransekage
600 cigarer	8 mrk. småkager
4000 smørtvebakker	70 pund kaffe
16 pund puddersukker	

Bryllup på Langballegård 1864: 116 l vin og 55 l brændevin.

Havde samfundsudviklingen i flere henseender ført til en begunstigelse af bondestanden, var der dog også altid pålagt bolene særlige samfundsplichter. De vedligeholdte for egen regning vejene, vandløbene og kirke- og skolebygningerne, og det var en ældgammel skik, der i enkelte landsbyer holdt sig helt op til genforeningen, at bolene på omgang bragte mad til gamle eller syge, der var i yderste nød.

Landsbyens sociale rangstige ses også af følgende vedtægt for ofringerne til Nybøl kirke. Da betalte

en bolsmand	3. sk.
en bolsmandskone	2 sk.
en husmand	2 sk.
en husmandskone	0 sk.
tyendefolk	0 sk.

Når der her er lagt megen vægt på at tydeliggøre bondesamfundets struktur, er det, fordi man ofte overser, at dette bondesamfunds vigtigste træk holdt sig her i Nordslesvig helt til genforeningen 1920, mens de i selve kongeriget begyndte at viskes ud med grundloven af 1849 og nye kommunallove i 1850'erne. Ingen af disse love gjaldt for Sønderjylland. I stedet for grundloven med rigsdag beholdt vi den gamle stænderforfatning, og i stedet for kommunalbestyrelser beholdt vi det gamle bystævne, hvortil kun bønder havde adgang. Nybøl fornyer sin gamle byvedtægt så sent som d. 4. dec. 1865.

Og efter 1864 fik vi under tysk styre en kommunallov, der fortsat konserverede landsbyfællesskabet og bondestyret her i Nordslesvig, mens udviklingen i kongeriget med sognekommuner udslettede landsbyen som administrativ primærenhed. Den preussiske kommunallov af 1867 og oprettelsen af amterne i 1889 beholdt hos os landsbyerne som primære enheder. Hver landsby kunne oven i købet selv bestemme, om de ville have en kommunalbestyrelse. Mange sagde: Nej tak. De beholdt det gamle landsbystævne. Endnu i 1892 havde af Tønder kredsens 182 kommuner kun de 98 en kommunalbestyrelse. Og hvis i vore dage bønderne alene ville ordne og betale vort vejvæsen, vort skolevæsen og den sociale forsyning, kunne vi vel også klare os alene med en borgmester.

Den preussiske stat var delt i *provinser*, der igen deltes i *kredse*. Disse kredse med deres landråder svarer omtrent til vore gamle amter og deres amtmænd. De tyske kredse var delt i *amter* med en amtsforstander i spidsen. Amterne var igen delt i *kommuner*.

Sundeved havde fem amter og tyve kommuner. 1. Dybbøl amt med tre kommuner: Dybbøl, Ragebøl og Stovgård. 2. Broager amt med seks kommuner: Broager, Skelde, Dynt, Mølmark, Gammelgab og Iller. 3. Egersund amt med tre kommuner: Egersund, Skodsbøl og Smøl. 4. Nybøl-Sottrup amt med fem kommuner: Nybøl, Stenderup, Sottrup, Snogbæk og Sandbjerg. 5. Ullerup amt med tre kommuner: Ullerup, Avnbøl og Blans.

Hvor der i dag her på Sundeved kun er to primærkommuner (+ et stykke af Sønderborg), var der i tysk tid tyve. Den kongerigske kommunallov af 1857, der benyttede sognene, eller rettere sagt præsteembedernes område, som grundlag for den verdslige inddeling, var en heldig ordning for alt åndeligt arbejde i de nye kommuner, men den svækkede det gamle landsbyfællesskab. I modsætning hertil be-

holdt Nordslesvig i 1857 det gamle landsbyting og fik i tysk tid landsbykommuner.

Men landsbyfællesskabet blev først og fremmest holdt fast af de stærke tråde, der løb mellem bøndergårdene. Sammenhængen og spillet mellem bondesamfundet Nordslesvig og landsdelens nationale kamp før genforeningen 1920 kalder efterhånden stærkt på en grundig undersøgelse. Derimod er det let at se forbindelsen mellem vort udprægede bondesamfund og den særlig store styrke, bondebevægelserne fik i Nordslesvig i krisetiden omkr. 1930. Som den nationale kamp før 1920 fik en af sine allerbedste kræfter her fra Sundeved i H. P. Hanssen, således fik også bondebevægelserne omkr. 1930 stærk støtte fra denne egn. Det stærke bondesamfund var også årsag til, at arbejderbevægelsen fik en meget sen og svag start her på Sundeved. Før genforeningen fandtes her ikke en eneste socialdemokratisk forening.

KILDER TIL SUNDEVEDBOERNES SÆRPRÆG

1. Landsark. C. III 2. Nr. 238

Præster i Nybøl

A. *Fra den katolske tid.*

Johan Petri

nævnes 1506 som katolsk præst i Nybøl og 1543 som emeritus.

B. *Efter reformationen.*

1. Johan Jensen?

3. Zacharias Witte, 1557—1601

født 1535, levede endnu 1608, var gift.

3. Svigersønnen

Jørgen Lund (Georgius Lundius), 1601—1641

født 1573, døde 7/2 1641, 67 år gl., gift 11/10 1601 med Salome Witte, som døde 10/1 1659.

4. Svigersønnen

Samuel Nicolaj, 1642—1658

døde 25/10 1658, gift med Salome II, født Lund, der dør 12/12 1679.

5. Svigersønnen

Johannes Mathiesen, 1659—1674

døde 22/12 1674, gift 16/10 1661 med Dorothea Nicolaj.

6. Johannes Christian Møller, 1676—1697

døde 6/5 1697, gift 20/7 1676 med sin forgængers enke, Dorothea.

7. Svigersønnen

Jacobus Andreæ I, 1697—1725

født 1666, døde 19/8 1725, 59 år gl., gift 1. gang 27/6 1698 med Maria Sophia Møller, som døde 8/5 1716, 39 år gl., gift 2. gang 6/7 1723 med Anna Jørgensen fra Dybbøl, der dør 1738.

8. Sønnen

Jacobus Andreæ II, 1725—1749

født 22/9 1702, døde 25/7 1749 på hospital i Hamborg, 47 år gl., gift 2/10 1727 med Anne Dorothea Marie Brandt, præstedatter fra Havnbjerg.

9. Svigersønnen

Gerhard Holst, 1749—1793,
født 1724, døde 4/9 1793, 69 år gl., gift 16/10 1750 med Maria
Margaretha Andreæ, der var født 4/6 1731 og døde 7 mdr. efter
sit bryllup, d. 8/5 1751, kun 19 år gl. Da skriver den ellers så
rolige pastor Holst i kirkebogen om sin så tidligt døde hustru,
Nybøls sidste præstedatter-kone i den lange række, der i over
200 år havde styret husholdningen i den store præstegård: I dag
døde »meine ungemain lieb gewesene Ehefrau. Sie war eine edle
Perle, die bei allen, wegen ihres Grund — Frauen Herzens, sehr
beliebt war« (min så ualmindelig højt elskede hustru. Hun var
en ædel perle, der på grund af sit ægte kvinde-hjerte var meget
afholdt af alle).

Vi har Salomes gravsten i vor kirke og Maria Margarethas efter-
mæle i vor kirkebog, en smuk bue mellem vor første og vor sidste
præstedatter-kone.

10. Nicolaus Boisen, 1794—1829

født i Adelby v. Flensborg 20/9 1751, død 25/7 1829, knap 78
år gl., gift 1784 m. Regina Sophia Witzke fra Sønderborg.

11. Johan Hagen, 1831—1846

født 19/3 1775, afskediget 1846 p. gr. a. umoralsk vandel, gift
1. gang 27/1 1807 med Sophie Hedvig Margrethe Bay, gift 2.
gang 1811 med søsteren Ester Margrethe Bay, præstedøtre fra
Schönkirchen i Holsten.

12. Georg Christensen, 1846—1887

født 11/8 1800 i Ketting på Als, død 20/6 1892, næsten 92 år gl.,
gift 3 gange:

1. med Ulrika Christiane Charlotte Günterine Hansen fra
Augustenborg.

2. Maria Oehlerich.

3. Anna Cathrine Oehlerich, en søster, præstedøtre fra Bov.

13. Hans Christian Thiesen, 1887—96,

født 19/5 1840 i Muspøt, Hellevad sogn, død 1896, kun 55 år gl.,
gift i maj 1864, fire år før sin studentereksamen.

14. Christian Albert Frederik Müller, 1897—1914,

født 1841 i Præstø, var først diakon i Sønderborg 1866—71,
derpå præst i Adsbøl-Gråsten 1871—97. Tog sin afsked 1914
p. gr. a. alder. Han var da 73 år.

15. Christian Bachmann, 1914—1921,
født i Sommersted, flyttede 1921 til Bergstedt i Holsten.
16. Knud Harald Petersen Eggert, 1921—38,
født 3/6 1872 på Mørkhøj, Gladsaxe, afsk. 1938 p. gr. a. alder,
gift 28/8 1906 m. Edith Bruun Neergaard.
17. Ib H. Schiellerup, 1938—1946
født 5/6 1910 i Gedser, gift med Karen Merete, født Møller.
Efter Nybøl-tiden 1946—52 forsorgssekretær ved statsfængslet
på Kragsskovhede, fra 1952—61 fængselspræst sammesteds, siden
1961 fængselspræst ved statsfængslet i Nyborg.
18. Erik Birkler, 1946—61,
født 14/9 1916 i Kibæk, Assing sogn, gift 2/2 1941 med Ruth
Margrethe Simonsen. Siden 1961 sognepræst ved Christianskir-
ken i Sønderborg.
19. N. G. Kå g, 1961—
født d. 9/11 1924 i Nørre Nisum, gift d. 20/7 1954 i Kirke-
Hyllinge med Estrid Hansen. Kom til Nybøl 1961.

Degne og skoleledere i Nybøl

1. **Martin Jørgensen, —1642.**
Født 1567, død marts 1647, 80 år gl., gift m. Bottel degns, som døde 23. sept. 1647.
2. **Sønnen Jørgen Martinsen, 1642—81.**
Kaldet til degn i Nybøl 12. nov. 1642, død 12. juli 1681, gift 1. gang 5. juli 1646 med 22-årige Kristine, datter af fæstebonden Jens Andersen og præstedatter fra Nybøl Margareta Lund. Kristine dør allerede 3. jan. 1647 »efter at have levet i ægteskab med mig i kun 25 uger«, skriver Jørgen Martinsen i vor kirkebog. Gift 2. gang nov. 1647 med præstedatteren Sophia Schatters, datter af salig herr Johan Schatters.
Jørgen Martinsen påbegyndte 1642 vor ældste kirkebog og førte den overordentlig omhyggeligt til sin død i 1681.
3. **Sønnen Johan Jørgensen, 1681—1710.**
Født 16. marts 1650. Kaldet til degn 23. juli 1681. Død fredag d. 28. nov. 1710, 60 år, 36 uger, 5 dage gl. Gift onsdag d. 25. juni 1684 med Marina Petersdatter, datter af bols- og sandemand Peter Hansen, Sottrup. Ægteskabet blev barnløst. Marina eller Maren, som hun også kaldes, døde først d. 18. maj 1743 efter at have levet 33 år som degneenke i Nybøl.
4. **Nevøen Peter Hansen, 1710—29.**
Johan Jørgensens og Marens ægteskab forblev som sagt barnløst, men Maren havde en bror, Hans Petersen, der var bols- og sandemand i Sottrup, ligesom deres far havde været det. Hans Petersen havde en søn, Peter Hansen. Da nu degnen i 1708 bliver alvorlig syg, får det barnløse ægtepar det ordnet således, at Marens brorsøn, den da 25-årige Peter Hansen, ansættes som vikar i Nybøls degneembede, og efter onkelens død kaldes Peter Hansen den 20. dec. 1710 til degn.
Marens brorsøn bliver altså degn, men hendes mand havde en brordatter i Tønning. Hun hed Magdalena Philipsdatter, var

datter af Johan degns to år ældre bror Philip, der som den første-fødte var opkaldt efter vor hertug, og 28. maj 1681, som 32-årig, blev gift med Gertraut Blohm, datter af murer Albrecht Blohm i Tønning. Nu ordnes det således, at vor nye degn, degneenkens brorsøn, et par måneder efter sin kaldelse gifter sig med vor af-døde degns brordatter, Magdalena fra Tønning. Degnekonens nevø med degnens niece. Det må vist kaldes nepotisme. Her må man dog huske på, at allerede degnen Jørgen Martinsen, vor trofaste kirkebogsfører, i 1664 af vor hertug var blevet tvunget til at overtage et bol, der stod øde efter svenskekrigene, og dette bol helt til 1766 blev drevet sammen med degnejorden. Og et bol skulle helst gå i arv.

Men altså:

Peter Hansen var født 1683 i Sottrup. Vikar i Nybøls degneembede 1708, kaldet 1710. Gift 1. gang 11. febr. 1711 i Nybøl med Magdalena Philipsdatter fra Tønning, der døde d. 19. febr. 1721. Gift 2. gang d. 14. jan. 1722 med Chatarina Bartelsdatter, borgmesterdatter fra Flensborg (»doch unehelich«, som kirkebogen skynder sig at vedføjede).

Peter Hansen degn dør 7. marts 1729, 45 år gl. I hans tid fik Nybøl kirke sin første danske salmebog (Varnæs-bogen), og Per degn indviede også d. 2. søndag i advent 1721 Nybøl kirkes første orgel.

Per degns anden kone, borgmesterdatteren fra Flensborg, en skrap madame, død først d. 16. maj 1763, efter at have levet som degneenke i Nybøl i 34 år, deraf 14 år sammen med den gamle skikkelige degneenke Maren fra Sottrup og de unge degnekoner, hvilket ikke hele tiden foregik helt fredeligt.

5. Svigersønnen Ulrik Friderich Trolle, 1729—87. Født 1710. Som nittenårig kaldet til degn. Gift 1. gang d. 7. okt. 1732 med Kristin Sophie Andreæ, der var præstedatter fra Nybøl, født 13. aug. 1706. De unges lykke var kort. Efter 2 år og 9 måneders ægteskab dør unge Kristin i barselseng i juli 1735. Barnet dør også. Kristin havde levet i fred og venskab med sin unge mand og med gamle degneenke Maren og med sin svigerinde, vor præstekone, som hun delte kirkestol med, men i strid med den anden degneenke, borgmesterdatteren, bl. a. netop om retten til degneembedets kvindestol i kirken.

Gift 2. gang mandag efter 1. søndag i advent 1735, altså kun 5 måneder efter Kristins død, med Magdalena Sophia, datter af hans forgænger i embedet, degn Peter Hansen, og dennes første hustru Magdalena Philipsdatter fra Tønning. Bruden var 18 år, født 24. maj 1717 i Nybøl degnegård. Hun døde 14. juli 1800, næsten 83 år gl.

Da havde hendes mand været død i 12 år, idet degn Trolle døde 6. maj 1788, 78 år gl., efter i 58 år at have været degn i Nybøl, og indtil 1765 også drevet det gamle ødebøl. Ved Trolles død lever endnu otte af hans børn, hvoraf dog en, Peter, tidligt var rejst bort og aldrig lod høre fra sig. En, Christian Carl Trolle, var degn i Notmark på Als, en anden, Andreas Trolle, var degn i Horne på Fyn, en datter, Abel Kristin gift med Claus Møller, Nybøl, og en anden datter gift med faderens efterfølger.

6. Svigersønnen P h i l i p E n g h o f f, 1787—1831.

Født marts 1762 som søn af lærer Christian Asmussen Enghoff i Snogbæk, Sottrup sogn. Vikar hos degn Trolle, Nybøl, 1785, og gift med dennes datter Marie Margretha Trolle, der døde 1826. Philip Enghoff, »gamle Enghoff«, dør selv 25. febr. 1847, 84 år gl., efter i 46 år at have bestridt degneembedet i Nybøl og 20 år have været enkemand. De sidste 12 år af hans embedstid var sønnen vikar for faderen. I »gamle Enghoffs« tid kom de store skolereformer i 1790'erne og 1814.

7. Sønnen C h r i s t i a n C a r l E n g h o f f, 1831—49.

Født i Nybøl d. 19. juni 1790.

Faderen, gamle Enghoff, var klar over, at det ikke længere var en selvfølge, at degneembedet uden opslag ville gå i arv i familien. Derfor sendte han i 1808 sin attenårige søn Christian Carl til seminariet i Tønder, hvorfra denne dimitteres tre år senere. Efter seminarietiden er sønnen først vikar i Uge, dernæst hos morbroderen i Notmark for så at blive privatlærer i Svenstrup på Als. I 1819 kommer han hjem og er vikar hos sin sygelige far.

Faderen er stadig bekymret. Forgæves sender han flere ansøgninger til myndighederne for at få en forsikring om, at sønnen uden opslag vil kunne efterfølge ham i embedet. For yderligere at kvalificere sig tager sønnen endnu to gange på kursus. Først i begyndelsen af 1820'erne et kursus i den gensidige undervis-

ningsmetode. Det afholdtes i Egernførde og hos pastor Baling i Vonsild. I 1829 tager den nu 39-årige søn et kursus i gymnastik i København. Omsider blødgøres myndighederne. Efter varm anbefaling fra Nybøl sogn og vor præst, hvori bl. a. gøres opmærksom på, at sønnen nu til alles tilfredshed har vikarieret for faderen i 12 år både i kirken og i skolen uden nogensinde at have modtaget nogen betaling for sit arbejde, overtager sønnen embedet i 1831.

Christian Carl Enghoff afskediges af nationale grunde af slesvig-holstenerne d. 9. marts 1849. Rejste vist nok til København, men hans videre skæbne har ikke kunnet klarlægges.

Gift 1. gang i Oksbøl kirke på Als med Maren Iversen, som var født 1797 og døde i Nybøl 11. juli 1836.

Gift 2. gang i Nybøl med Cicilia Margrethe Zachariassen, der var født 1807 i Nybøl og døde d. 7. febr. 1851.

»Unge Enghoff« var sidste degn af Nybøls gamle degneslægt, der nu i over 200 år havde siddet inde med embedet. Han var også vor første seminarieuddannede lærer.

8. Carl Nielsen Bock, 1850—60.

Født i Skast d. 29. sept. 1819.

Som purung, før sin seminarietid præparand ved Harres skole, Brede sogn. Dimit. fra Lyngby sem. 1842.

Gift 31. juli 1845 med Sophia Bothilde Marine Kaysen, født 23. aug. 1821 som datter af lærer Knud Kaysen og hustru i Ballum. Døde d. 8. jan. 1861 i Nybøl af tuberkulose. Efterlod enke med 7 uforsørgede børn, hvoraf det ældste var 14 år gammelt.

Bock havde været en overordentlig flittig og afholdt lærer. Han havde oversat Nissens katekismuslære fra tysk til dansk. Den udkom 1858 og tre år senere i 2. oplag.

Enken blev boende sammen med de syv børn i et dengang strå-tækt hus ved Vandmølleskoven, hvor hun gav privatundervisning i håndgerning og dansk. Her døde hun d. 24. febr. 1884.

»Hun var en opofrende mor«, står der på hendes gravsten på Nybøl kirkegård.

9. Hans Bundesen, 1860—67.

Født i Genner d. 12. juni 1828 som søn af gdr. Jens Bundesen.

Før sin seminarietid præparand i Genner. Dimit. fra Tønder sem. 1851. Hjælpelærer i Risum 1851—53, huslærer i Gram 1853,

Nybøl degnegård og skole fra 1795—1889. Billedet er taget under krigen 1864, da huset var Johannitterlazaret. Johannitterkorset ses i taget over døren og på en af de sanitetsvogne, der kørte ud til fronten. Militæret har gennembrudt kirkegårdsdiget og har åbenbart også haft brug for klokkestabelens træbeklædning. Johannitternes sanitetskorps var forløberen og forbilledet for Røde Kors, og billedet er blevet kendt som visende disse organisationers første feltlazaret i deres historie. Vor histories tre degnekoner boede samme sted. Deres hus blev 1795 »revet ned til grunden«.

lærer i Rise 1853—56, i Søst 1856—60. Derefter degn i Nybøl til 1867, da Bundesen afskediges p. gr. a. edsnægtelse til den preussiske stat. Fra 1867 til sin død den 21. juni 1877 bogholder ved sparekassen i Gråsten. Gift i Rise d. 19. dec. 1856 med Marine Ravnsgaard, der var født 8. aug. 1827 i Rise og døde 4. febr. 1886 i Gråsten.

Hans Bundesens søster var mor til redaktør Jessen. Disse to søskende var lige så helhjertet dansksindede, som en anden bror og søster til dem var tysksindede.

10. **Mathias Lorenzen, 1867—72.**

Født i Store Jørl i Sydslesvig d. 21. sept. 1824. Dimit. fra Skårup sem. 1853. Lærer i Gelting, Angel, hvor han d. 20. april 1855 bliver gift med Marie Hedvig Petersen, der var født 4. juli 1828.

Efter fem år i Nybøl flytter Lorenzen 1872 til Ullerup, hvor han blev vellidt, skønt han havde slesv.-holstenske sympatier. Han var degn til 1894 og døde 1895. Konen døde 1875. Begge begravet i Ullerup.

11. **Georg Kæstel, 1872—85.**
Født i Mølby, dengang Ulkebøl sogn, d. 27. marts 1842.
Dimit. fra Skårup sem. 1865. Lærer i Stenderup, Nybøl sogn, 1867—72, derefter degn i Nybøl, indtil han i 1885 på grund af modvillie mod den tiltagende fortyskning af vort skolevæsen rejser til Tingjellinge på Sjælland. Georg Kæstel var grebet af grundtvigianismen. Kendt som dygtig religions- og sanglærer. Drivende kraft ved oprettelsen af »Nybøl sogns Sparekasse«.
12. **Ludvig Franz Nicolai Jürgensen, 1885—88.**
Født i Augustenborg d. 10. febr. 1856 som søn af farver Nic. Jürgensen og hustru Louise, født Bild.
Dimit. 1879 fra Tønder som privatist. 1880—85 lærer i Stenderup, Nybøl sogn. Derefter tre år degn i Nybøl.
Gift i Nybøl kirke d. 4. marts 1884 med Maria Sophia Thygesen, datter af Peter Hansen Thygesen og hustru Dorothea Maria, født Christensen. Bruden var født d. 13. juni 1853. Jürgensen rejste fra Nybøl til Broager.
13. **Nicolaj Jensen Doose, 1889—98.**
Født 14. okt. 1850 i Havrup, Hanved sogn i Sydslesvig. Søn af lærer Nic. Jensen Doose. Dimit. 1873 fra Tønder.
Gift i Nordborg d. 8. sept. 1885 med Cathrine Louise Dall, født 16. jan. 1862 i Nordborg og død 12. apr. 1936 i Sønderborg.
Lærer i Blans 1873—89. Degn i Nybøl 1889—98, i Ulkebøl 1898 til sin død 20. juli 1907.
Doose var en fætter til lærer Doose i Kær, og deres hustruer var søstre.
14. **Chr. Fr. Jensen, 1898—1902.**
Født 5. aug. 1865 i Sønder Vilstrup, Haderslev amt. Søn af snedker Johan Martin Jensen og hustru Anne Marie Christensen.
Dimit. 1889 fra Haderslev.
Gift 20. okt. 1892 med Marie Chatr. Madsen, Bovrup. Lærer i Skelde 1889—92, i Skodsbøl 92—98. Degn i Nybøl 1898—1902, i Ullerup 1902—07 og i Ulkebøl 1907—1917. Fra 1917 lærer og konrektor i Rendsborg.

15. **Johs. D. E. Desler, 1902—1920.**
 Født 23. maj 1876 i Dynt, Broager sogn. Søn af møller Fr. Desler og hustru, Christine Hansen.
 Dimit. 1898 fra Tønder.
 Gift 28. dec. 1900 i Oksbøl, Als, med Anne Christine Rehoff fra Mels, hvor Desler var lærer 1898—1900. 1900—1902 lærer i Lysabildskov. Ved genforeningen 1920 flyttede familien af nationalpolitiske grunde til Pinneberg i Holsten, hvor Desler var lærer til 1933. Død 1954.
16. **Carl August Berggreen, 1920—50.**
 Født 2. sept. 1885 i Lemvig som søn af provst G. G. W. Berggreen og Anna Augusta, f. Hansen. Sønesøn af komponisten A. P. Berggreen. Dimit. 1913 fra Vordingborg. Vikar i Odder 1913—14. Lærer i Ormslev 1914—20. Død 26. febr. 1973 på Ulkebøl Alderdomshjem.
 Gift 16. maj 1917 i Ormslev med Jenny Marie Jensen, der var født 10. maj 1894 i Kolt, Ormslev sogn. Hustruen døde 22. nov. 1965.
 Afholdt, dygtig og respekteret lærer i Nybøl i 30 år. Begge ægtefæller begravet på Nybøl kirkegård.
17. **Christen Jørgensen, 1950—72.**
 Født 28. sept. 1905 i Ormstoft, Ulkebøl sogn som søn af snedkermester Peter Jørgensen og hustru Marie Dorothea, født Karstensen. Dimit. 1924 fra Tønder. Faglærereksamen i matematik og naturlære 1925. Årskursus ved Jena Universitet i pædagogik og psykologi. Årsvikar i Sønderborg og i Silkeborg. Lærer i Nybøl 1932—50 og skoleleder 1950—72.
 Gift 14. maj 1931 i Ketting, Als, med Ane Helga Jensen-Fangel, født 21. sept. 1910 som datter af mejeribest. Hans Jensen-Fangel og hustru Anne, født Jønsson.
18. **Poul Foppe Smerup, 1972—73.**
 Født d. 28. dec. 1931 i Stubbekøbing som søn af revisor Chr. Smerup og hustru, født Hansen. Dimit. 1954 fra Ribe. Lærer i Bramminge 1955—72. Skoleinsp. i Nybøl 1972—73. Fra 1. juli 1973 forstander for C. la Cours Skole i Randers (privat real-skole).
 Gift 5. maj 1955 i Slagelse med Inger Bach Madsen, født 2. marts 1933 i Slagelse, Skt. Mikkel sogn.

19. Flemming Rønnstad, 1973—

Født 5. aug. 1940 i Randers som søn af elektriker Svend Rønnstad og hustru Anne Marie, født Christensen. Dimit. 1964 fra Skive sem. 1964—73 lærer ved Bedsted skole, Sydthy kommune. Årskursus i pæd. og psykologi. Kursus i England (Manchester University).

Gift 8. aug. 1962 i Valsgaard med Inger Marie Kjeldsen, født d. 16. juni 1941 i Valsgaard.

Landbruget i Nybøl Herred

Selv om der her fortælles mest om landbruget i Nybøl sogn, kan vi gå ud fra, at forholdene har været de samme på hele Sundeved. Dyrkningen af jorden, redskaberne, hoveritjenesten og de finansielle forhold har overalt været de samme.

På herredstinget i Nybøl mødtes bolsmænd fra hele Sundeved. Og her var der rig lejlighed til at drøfte landbrugsforhold og udveksle gode råd og erfaringer med folk fra de andre sogne.

Men også om søndagen, når man efter kirketid samledes på kirkegården for at spørge nyt, kom landbruget ofte på tale. Præsten, der selv var landbruger, havde måske i sin prædiken nævnt noget om, hvordan man bedst skulle behandle jorden, eller hvilke planter man med fordel kunne dyrke. Det var før avisernes og landboforeningernes tid.

Der kan nævnes et eksempel fra Dybbøl fra sidst i 1800-tallet. Gdr. Peter Petersen, Ragebøl, havde altid givet sine daglejere værdien af ét pund smør i dagløn. Da smørret nu steg 20 penning, forhøjede han daglønnen med samme beløb. Det var de andre bønder i Dybbøl sogn vrede over, og en søndag efter kirketid bebrejdede de ham, at han havde forhøjet daglønnen med 20 penning. Smørret kostede dengang 1 mark pr. pund.

Men lad os give de gamle skrifter mæle og lytte til, hvad de kan fortælle os om svundne tider.

Landsbyerne opstår.

I den første bebyggelsestid har det sikkert været en fælles opgave for hele stammen, at rydde et stykke jord for træer og sten og gøre den tjenlig til opdyrkning. Enhver familie indenfor stammen fik så sin strimmel af den nye mark. Og sådan fortsatte man gennem århundreder. Når en ny mark var ryddet, delte man igen dens agre

mellem bostederne. Nu er stammen bleven til et fast bosiddende samfund, til en landsby.

De enkelte bosteder er nu bleven til bol, det vi i dag kalder en gård. Alle bol var næsten lige store og lige gode; men deres jord blev jo på denne måde delt i mange agre og spredt ud over alle byens marker.

I Stenderup var der 9 bymarker med 81 mindre marker, hvor hvert bol havde én eller flere agre. Og sådan lå jorden delt, indtil man i 1768 enedes om at ophæve markfællesskabet og skifte markerne ud, så hvert bol fik sin jord samlet på så få steder og så nær bolet som muligt.

De marker, der lå længst fra byen og grænsede ind til andre byers marker, var tit ikke delt i agre mellem bolene, men blev brugt til fælles græsgang for kreaturerne. Ofte kunne to eller flere landsbyer være fælles om en sådan kobbøl. Her i vort sogn har vi Bøffelkobbøl. (By-fælles-kobbøl). Den har sikkert før i tiden været fælles kobbøl for byerne Stenderup og Nybøl, inden Hertug Philip Ernst på Lyksborg omkring 1700 heggede den ind og plantede den til med bøg og eg.

I året 1196 møder vi første gang navnet Stenderup. Det nævnes da, at St. Michaelis kloster i Slesvig har besiddelser i *Stenthorp*. I 1462 bestod dette jordegods af to bol, som var værdisat til 12^{1/2} mark guld hvert. I disse år blev to store bol delt i fire hver på 6^{1/4} mark guld. Ved reformationen ejede biskoppen i Slesvig dem, og de overgik da til kronen, det vil sige kongen. Først blev de lagt under Svabsted amt ved Husum, senere kom de under Åbenrå amt. De fire her nævnte bol er Jørgensgaard, Vestballegaard, Ravnshøjgaard og Grønvang.

Fæsteforhold.

Alle bønder i Nybøl sogn var fæstere. Der fandtes ingen, der ejede deres bol selv. Ved ejerskifte skulle den nye fæster godkendes af herskabet. Det var som regel den ældste søn, og han var næsten selvskreven til at overtage faderens bol. Døde bolsmanden, inden sønnen var gammel nok til at overtage fæstet, måtte enken hurtigst mulig skaffe en anden til at træde i mandens sted, til sønnen var myndig. Inden sørgeåret var omme, var hun derfor nødt til at gifte

sig igen. Den nye mand blev kaldt sættebonde, og han fik kun bolet overladt i en række sætteår, for det meste indtil stedsønnen var 25 år og giftede sig.

Herskabet kunne skalte og valte med bolene, som de ville. De var kun interesseret i, at afgifterne blev betalt til tide og hoveriet punktligt udført. De kunne sælge bolene, ja helt nedlægge dem og lægge jorden under deres eget gods eller oprette et helt nyt gods. Vi har det bedste eksempel i Hertug Hans den Yngre på Sønderborg slot. Han nedlagde flere landsbyer på Als og lagde jorden ind under sine godser. Vort sogn er heldigvis blevet forskånet for slig voldelig fremfærd.

Af de 17 bol, der fandtes i Stenderup, hørte de 10 under Lyksborg slot, 4 under Åbenrå amt som før omtalt, 2 hørte under Avnbølgaard, men kom senere under Gråsten, og 1 hørte under St. Jørgens Hospital i Sønderborg. På samme måde var det med de 18 bol og de 2 møller i Nybøl. 9 hørte til Lyksborg, 5 til Åbenrå og 4 hørte til Gråsten. Vindmøllen hørte til Lyksborg og Vandmøllen til Åbenrå. Sådanne spredte besiddelser i forskellige landsbyer kaldte man strøgods.

Hovtjeneste og afgifter.

For de bol, der hørte under Lyksborg, var det en lang vej til hovtjeneste. Vejen gik over Broager til Brunsnæs og så med færgen til Holnæs. I de fleste tilfælde har hovtjenesten til Lyksborg og Åbenrå dog været afløst af større afgifter og skatter; men vi har dog eksempler på, at folk her fra sognet har været på hoveri i Angel. I april måned 1746 var sønnen fra bolet »Skovvang« i Stenderup på pligtarbejde i Angel. Der skulle sættes et hegn om hertugens gods for at holde på vildtet. Den 17. april faldt han ned fra et træ og slog sig så slemt, at han døde dagen efter.

Til Avnbølgaard var hoverivejen ikke så lang, men med de dårlige veje, man havde dengang, kunne turen være træls nok. Hvert af de 4 bol i Nybøl og de 2 i Stenderup skulle i 1774 yde følgende: »I foråret skal der stilles 3 dage til pløjning, dog ikke 3 dage i træk. 3 dage skal der køres gødning, enten 2 om sommeren og 1 om efteråret eller omvendt. 1 dag meje græs i Tranekær med 2 mand. 1 dag samle hø i Tranekær med 2 mand og 1 dag køre hø ind derfra. 1 dag

meje græs i Vestermaj med 2 mand. 1 dag samle hø i Vestermaj og 1/2 dag køre hø hjem derfra.

I høsten skal der mejes korn i 2 dage med 1 mand og 1 opbinderske. 1 dag køres korn ind med 1 mand og en vogn samt 1 pige til at binde negene i kærver.

I foråret er samtlige hovbønder i fællesskab pligtige til at sætte hegn og volde i forsvarlig (Wangfertig) stand inden 1. maj. De vil blive synet og godkendt af husfogeden. Mangler i sommerens løb udbedres dog af godsets folk. Ved reparation på godset skal samtlige hovbønder yde både spand- og håndtjeneste.

Hvert bol skal årlig spinde 3 pund hør, som dog betales med 10 skilling. I tiende betaler hvert af bolene årligt 17 rigsdaler, og i naturalier eller omregnet i penge:

5 tønder 2 skæpper byg, 8 td. 6 sk. havre, 1 vædder, 1 lam, 2 gæs, 2 sk. havre til gæssene, 4 høns, 20 æg. Desuden i ekstra ydelse 21 skilling«.

I landsbyen fandtes jo foruden bolsmænd også kådnere og inderste. De hørte ligesom bolsmændene under et gods og skulle gøre hoveri og betale afgifter. I Stenderup var der én kådner og én inderste, der hørte under Avnbølgaard. I 1774 skulle kådneren årligt betale 3 rigsdaler og desuden 1 dags arbejde i høsten. Indersten skulle årligt betale 12 skilling.

I Augustenborg godsarkiv findes et købsbrev fra Avnbølgaard mellem Diederick Høecken og Wulff Høecken dateret 1. maj 1633. I det findes navnene på samtlige bolsmænd, kådnere og inderste, der hørte under Avnbølgaard, samt hvad de årligt skal yde til herskabet i penge og naturalier. Ydelserne er forskellige, alt efter bolenes størrelse og kvalitet. Vi nøjes derfor med et enkelt bol og et enkelt kåd i Stenderup.

Nis Clausen (nuværende Tørvemosegaard) skal yde 4^{1/2} ørtig* byg, 4^{1/2} ørtig havre, 21 mark lybsk i dienstgeld, 1 treårig stud, 1 lam, 2 gæs, 4 høns, 3 skæpper havre, 20 æg og spinde 6 pund hør. Kådner Christian Jensen (nuværende Bruseng) skal yde 1 mark lybsk og spinde 3 pund hør.

Som vi ser af ovenstående, har ydelserne næsten holdt sig uforandret gennem 150 år.

*) 1 ørtig byg var 12 skæpper, 1 ørtig havre 20 skæpper.

Fra 1704 har vi en opgørelse over de bol, der hørte under Åbenrå amt. Da bolene knap er lige store, er der en lille forskel i de årlige ydelser på et par rigsdaler. Vi tager et af de mellemstore bol, »Grønvang« i Stenderup.

I 1704 var de årlige ydelser fra dette bol.

Til herskabet	12 rdl. 00 sk.
Fæstepenge	00 rdl. 30 sk.
.....	1 rdl. 00 sk.
2 tdr. 6 sk byg	3 rdl. 00 sk.
8 tdr. 8 sk. havre	5 rdl. 00 sk.
Contribution	24 rdl. 00 sk.
<hr/>	
Ialt	45 rdl. 30 sk.

Hertil kommer yderligere:

Lagie af 10 rdl. 8 sk. som skulle have været betalt i croner	40 sk.
Hjælp til Husum by til indkvartering	3 rdl. 00 sk.
Amtsomkostninger	17 sk.
<hr/>	
Ialt	47 rdl. 13 sk.

Når vi ved, at der skal 48 skilling til 1 rigsdaler og 8 skæpper til 1 tønne byg, kan vi se af denne opgørelse, at 1 tønne byg har i 1704 kostet 1 rdl. 4 sk. Og når vi regner hele ydelsen om i byg, så har bolsmanden på »Grønvang« kunne betale de årlige afgifter til herskabet med 43¹/₂ td. byg.

Foruden til herskabet skulle der svares årlige afgifter til kirken, præsten og degnen. For det samme bol var disse afgifter i 1704 således:

Kirkeskatten årligt: 1 rigsdaler 30 skilling.

Præsten får: 5 sk. rug - 6 sk. byg - 1 td. 7 sk. havre - 6 pund smør, 4 brød - 1 ost, 4 brød - 1 gås og 4 brød.

4 gange om året skal han desuden have skriftepenge.

Degnen får: 1 sk. byg - 2 sk. havre - 4 brød.

Vi kan se af det foregående, at skatterne heller ikke har været små den gang. Med den tids driftsform og det ringe foldudbytte var det ikke så sært, at mange kom i restance med deres afgifter til herskabet.

Vilkårsbrev fra Stenderup.

Fra gammel tid havde hver landsby sine egne vedtægter eller vilkårsbreve. De blev vedtaget på et bystævne og til yderligere stadfæstelse ofte oplæst på herredstinget. De indeholdt en hel del bestemmelser om markfællesskabet og om beskyttelse af deres afgrøder. Overtrådte man disse vedtægter, blev man idømt en bøde både til sit herskab og til sine naboer, det vil sige bylaget. Disse vilkårsbreve blev oplæst hvert år på bystævnet på St. Veitsdag den 15. juni, og denne dag var der mødepligt for alle, hvis man ikke var forhindret af sygdom eller hoveri. Ingen skulle bagefter sige, at de ikke kendte landsbyens love.

For Stenderup har vi et vilkårsbrev, som den 15. juni 1603 er blevet stadfæstet på Nybøl herredsting. Det er skrevet på tysk eller plattysk, fordi det var retssproget. Men det daglige sprog i vort sogn var på den tid dansk. Det kan vi se af et par klagebreve, som bols-mændene i Stenderup skrev i 1623 og 1624.

Her er indledningen til vilkårsbrevet på det originale sprog med den vilkårlige brug af store og små begyndelsesbogstaver:

Wyttlich Kundt und apenbare sei Jedermannichliken so diesen un-
sen breff sehen odder Høren lesen. Wo datt wy Grande des Dørpes
Stenderup in Sundewitt Anno 1603 up Sancte Vitzdach unser ge-
wanheit nah tho samen gekamen und was ein Wilkors breff thoma-
ken tholaten beratslagett.

I nogenlunde ordret oversættelse lyder det gamle vilkårsbrev således:

Vitterlig kundgjort og åbenbar være alle og enhver som ser eller høre læse dette vort brev. Hvor at vi grander i landsbyen Stenderup i Sundeved anno 1603 på Sankt Veitsdag efter sædvane kom sammen for at rådslå og lave et vilkårsbrev. Har derefter udtaget vore older-mænd og 6 mænd af de fornemste. Således: Jep Petersen, Andreas Boysen, Marcord Petersen, Gorris Jensen, Hans Christensen og Chri-

sten Marcordsen, som i alle naboers navn og på deres vegne gik ud o rådslog. — Efter afholdt råd kom de ind igen og spurgte flere gange naboerne både tilsammen og enkeltvis, om de ville være tilfreds med de efterfølgende foreslåede punkter.

Altså, hverken bolsfolk med tjenestefolk og husfolk eller kådnere og inderste, så længe det står ved magt, skulle fordriste sig i vor skov at vogte (fæ, svin) og i forbudte dele samle (kvas) imod vilkårs. Ej heller opbryde vore gamle hegn og tage dem med hjem imod vor vilie.

Ingen skal i foråret sælge eller leje sit græs til en fremmed (udenbys), uden at han to gange har tilbudt sine naboer det. Hvad vort sommerlav angår, har vi enstemmigt under os besluttet stadigt og fast at holde det ved magt, såfremt nogen viser sig modvillig og ikke deltager og ikke er forhindret af sygdom eller hovtjeneste, da skal han billigen straffes.

I høsten (in der naarede) skulle og ville vi samtlige gøre en mark ledig, hvor vore malkekøer kan græsse. Og det golve kvæg må ikke drives hjem, før vi allesammen har fået vort korn i hus. Hvis nogen skulle fordriste sig til enten modvilligt eller af vanvare til sine naboer enten at pløje for nær, at meje for nær eller hugge for nær, og ikke godvillig vil forliges med sin modpart, men indklage dette for vort almindelige naboskab, og altså anmoder nabolaget om at gøre ret og skel mellem begge de stridende at dømme og afgøre, så skal den, der taber, betale en tønde øl og en skinke til nabolaget.

Således var det årligt på Sankt Veitsdag efter gammel sædvane at vælge en ny markmand (Schutsvaget) og indsætte ham, så at han i det følgende år har magt til at regere og at udøve sin bestilling efter sin måde, som han vil, og give os, når tiden er udløbet, et rigtigt regnskab. Såfremt han ved sine handlinger forvolder skade eller ulykke, må han alene bøde derfor. Skulle nogen derudover fordriste sig til at tage sit eget eller en andens kvæg derfra og ikke inden 24 timer forliges med markmanden derom men bruge magt, han skal til den høje øvrighed bøde 18 skilling og til os en halv tønde øl.

I alt hvad vi naboer tillige med seks mænd i det hele år til almen nytte måtte dømme og beslutte, det samme skal og vil enhver for sig stedse og ubrydeligt holde. Og mindretallet skal i alle ting rette sig efter flertallet, hvortil så eendrægtige og samtlige har sagt ja.

Skulle nogen i fremtiden fordriste sig til at handle imod foran-

nævnte punkter, skal han, ifald han bryder ord, sin høje øvrighed 18 skilling og sine naboer en halv tønde øl betale.

Skulle han sig derefter her imod ord oplægge, skal han betale til sin øvrighed to daler og til naboskabet en tønde øl og en skinke.

Således bekræftiget og bevidnet med vore vedhængte segl og husmærker nedenunder dette.

Nybøl 1603 15. juni.

*Lowve Jepsen, Nis Jensen, Oldermænd
og Claus Hansen.*

Lowve Jepsen   Nis Jensen   Claus Hansen

Dette gamle vilkårsbrev giver os et lille indblik i, hvordan livet i Stenderup levedes for 360 år siden. Vi ved, på hvilke bol disse bolsmænd, som her er nævnt, har været fæstere. Oldermænd Nis Jensen boede således på det nuværende »Grønvang«. Hver mand havde sit segl eller bomærke. Mange kunne på dette tidspunkt endnu ikke læse eller skrive. Men deres bomærker kendte alle i byen. De bestod for det meste af simple lige streger eller lette geometriske tegn, som var lette at indridse i en træplade. Sådan en træplade blev brugt til at hænge om halsen på deres kreaturer, når de gik på de fælles græsgange, for at enhver mand kunne kende sine egne dyr.

Vi finder også disse bomærker nedenunder de gamle dokumenter i stedet for navnet, derfor er en del af dem bevarede endnu. Under det gamle vilkårsbrev har Claus Hansen sat sit bomærke. Det ser anderledes ud end de andre to, der ligner våbenskjolde. I det daglige brugtes dog kun midterfiguren. Claus Hansen var bolsmand på det nuværende »Tørvemosegaard«, som den gang lå midt i Stenderup by.

Vilkårsbrev fra Nybøl.

Fra Nybøl har vi ikke så mange gamle dokumenter, de er gået tabt ved ildebrand og måske ved krigshandlinger. Men vi kan gå ud fra, at der ikke har været stor forskel på livet i de to byer. Vi har en protokol fra 1865, hvori der er optegnet en del gamle papirer. Lad os se, hvad den kan fortælle os:

- § 1. Denne protokol er en samling af løse papirer af vigtighed, som angår vore kommunale forhold.

- § 2. Den opbevares stedse af den ældste byforstander, hvorimod et senere udfærdiget duplicat bør være i den respektive vejfuldmægtiges gemme.
- § 3. Begge protocoller må aldrig være een nat over i samme hus.
- § 4. Forandringer ved denne protocol kan kun foretages, når to trediedele af bolsmændene stemmer derfor, hvorved en halvbolsmands stemme gælder lige så meget som en helbolsmands; eller i det tilfælde, at nogen for retten kan bevisliggøre, at protocollen indeholder fejl.
- § 5. Hver ny bolsmand bør ligesåvel til første advent undertegne protocollen som vilkårspunkterne.
- § 6. Efter at samtlige bolsmænd ved egenhændig underskrift har godtgjort, at alt hvad denne protocol indeholder for fremtiden skal gælde som original, bedes vedkommende øvrighed om at stadfæste protocollen som sådan.

Således lyder indledningen. De vil nu for fremtiden have deres byprotokol skrevet i to eksemplarer ligesom kirkebøgerne. Når der gik ild i de gamle stråttækte huse, var det kun meget lidt, man nåede at få ud, inden taget skred. Når det om natten trak op til tordenvejr, blev alle kaldt op, og man samledes i stuen med de vigtigste ejendele i en bylt. På køkkenbordet lå brødkniven parat, så man ved lynnedslag hurtigt kunne komme ud i stalden og skære rebene, som kreaturerne var bundet i.

Det vigtigste dokument i protokollen er vilkårsbrevet, som hver bolsmand skulle underskrive. Det lyder således:

Bekendt og vitterliggjøres hermed, at vi samtlige bolsmænd udi Nybøl byes rådførelse og med oldermandens samtykke have een-drægteligen forenet os om med hverandre, at vi til indbyrdes god ordens forfremmelse, samtligen ville de punkter, som herefter følge:

- § 1. Ingen må understå sig i at lade hverken kådbo eller indster eller fremmede hente noget af skoven uden ejermanden eller een af ham beskikket stedfortræder selv er derhos. Hvo som handler derimod, skal som straf betale 40 sk.
- § 2. Når naboerne af oldermændene stævnes enten til grandestævne eller andet steds at møde, skulle de, som er deres bud ulydige, betale til straf hver 40 skilling, og desuden være tilfreds med, hvad forsamlingen bestemmer. — Hvo som ikke møder til be-

stemt tid, skal derfor betale 4 sk. og fremdeles 4 sk. for hver halve time, der går herud over fastsat tid.

- § 3. Bliver nogen forhindret i at møde til naboernes forsamling, så skal han give sin nabo fuldmagt for sig således, at hans stemme ligefuldt kan gives som om han var nærværende, på det naboernes forretninger ingen forhindring må lide, og må han være tilfreds med den udrettede sag.
- § 4. Forefalder noget, som ej i forbenævnte punkter er anført, og som dog fortjener straf, bliver denne bestemt efter 6 (seks) mands kjendelse, som bør vælges af forsamlingens midte; og om nogen ej vil betale den tilkjendte straf, så have oldermændene den rettighed at tage samme af vedkommendes andeel af kådnerpengene om advent.
- § 5. Hvert år om advent skal disse vilkårspunkter tydeligt forelæses, samt forelægges hver ny bolsmand til underskrift på det ingen kan undskylde sig med at have glemt eller været uvidende om sammes indhold; og på den dag skal enhver møde personlig eller sende en i sit sted. Hvo som forsømmer det betaler til straf 32 sk. og hvo som samme dag ej møder til rette tid, betaler 16 skilling.
- § 6. Forandringer i disse bestemmelser kan kun ske hvert års første mandag i advent og endda ikkun i det tilfælde, at 2/3 (to trediedele) af medlemmerne stemme derfor.

At vi samtlige underskrevne naboer (bolsmænd) udi Nybøl frivilligt have forenet os til at underkaste os foranstående vilkårspunkter til efterlevelse, og at disse af os ubrødelig skulle holdes, dette bekræfter vi ved egenhændig underskrift.

Nybøl den 4. December 1865.

Lorens Petersen — Jørgen Lorensen — Chresten Schmidt — Peter Lorensen — Hans C. Ludvigsen — Jørgen Petersen — Jørgen Sørensen — Jens Peter Jensen — Christian Jensen — Jes Clausen — Christian Hansen — H. J. Cosmos — Joh. Bachmann — R. Clausen
Andreas Petersen — Mathias Petersen — Andreas Christensen
Mathias Zachariassen.

Det vil sikkert undre, at det kun er 100 år siden, at disse vilkårsbreve endnu var gældende lov i vore landsbyer. De skabte et ubryde-

ligt sammenhold mellem landsbyens beboere, og øvrigheden respekterede dem. Udviklingen gjorde dem imidlertid snart overflødige, og i dag findes der intet spor mere af dem i vort sogn.

Strid mellem naboer.

De gamle landsbysamfund holdt sammen både i godt og ondt næsten som én stor familie. Vi har kun nogle ganske få eksempler på, at man ikke har kunnet enes, så sagen måtte for herredstinget. Den ene sag er fra 1645. To naboer i Vesterballe i Stenderup var blevet uenige om en dam. Den ene brugte den til udblødning af hamp og hør. Det ville den anden ikke finde sig i, da vandet blev brugt til drikkevand for både mennesker og dyr.

Anderledes var det landsbyerne imellem. Der blev man tit uenige, særlig om hegnene, hvor de to byers marker grænsede sammen. Vel var der gamle regler for, hvor stort stykke hver by var forpligtet til at hegne, men de var ofte kun mundtlige og kunne derfor let glemmes, særlig af den, der havde det største stykke at hegne.

Den gang kendte man ikke til levende hegn. De kom først efter udskiftningen i 1768. Og de moderne trådhegn er først kommen i brug omkring 1900. Et hegn den gang lavede man på følgende måde. Med en stavkølle slog man tynde gærdestave i jorden med 1 til 2 meters afstand. Mellemrummene blev så flettet ud med tynde grene, bedst var tjørn og slåen, men også de vanskeligste at have med at gøre, ellers brugte man hassel og el. Denne fremgangsmåde er bleven brugt helt op i dette århundrede. Når man gærdede med tjørn, brugte man gærdehandsker af læder for at undgå de stikkende torne. Vi kender endnu udtrykket gærdsel (gæssel). Det er de lange, tynde grene fra skoven, der før blev brugt til at flette hegn af.

Hegnsstrid med Ragebøl.

Vi har et par langvarige hegnsstridigheder, der går helt tilbage til 1500 tallet. Den ene mellem Ragebøl og Stenderup, den anden mellem Sottrup og Stenderup.

Den 8. maj 1561 får de Stenderupper bolsmænd et tingsvidne på Nybøl herredsting på, at de Ragebøller bolsmænd alene skal hegne i skellet mellem Ragebøl og Stenderup. Således har det været helt

siden kong Hanses dage, hævder mændene fra Stenderup. Det kommer sikkert af, at man i Ragebøl har haft jorden ind imod Stenderup liggende i varig græs, mens der på Stenderup siden har været korn. Reglen var den, at de, der havde græs, skulle hegne for at beskytte kornet.

De Ragebøller var ikke tilfreds med denne afgørelse og overholdt den kun mådeligt. I 1620 blussede striden heftigt op igen. 1624 klager bolsmændene fra Stenderup til kong Christian IV på Haderslev slot. Kongen giver dem ret, men ligemeget hjalp det. I 1625 klager de lyksborgske undersåtter i Stenderup til hertugen på Lyksborg slot.

Endelig den 21. juli 1631 bliver der dom og forlig i sagen på Nybøl herredsting. Doms- og forligsbrevet lyder i oversættelse således:

Hermed kundgøres og åbenbares for alle, som ser, læser eller hører dette forligsbrev, at i året efter Kristus vor herre og saliggørers fødsel: eet tusind seks hundre og een og tredivende den 7. juli for mig, Hans Asmussen, som af fyrstelig nåde er herredsfoged over Nybøl herredsting i Sundeved, såvel som for den hele herredsforsamling, og hvem der ellers var til stede, fremstod *Nis Jensen* fra Stenderup med alle sine byfæller på den ene side og *Jep Nielsen* fra Ragebøl med alle sine byfæller på den anden side.

Eftersom begge disse bylag igennem længere tid ikke altid har været enige om hegnet mellem deres bymarker, så er nu endelig ved ærlig og troværdige mænds hjælp bleven sluttet et godt forlig, som begge bylag kan være tilfreds med. For at slutte dette forlig er af mig — Hans Asmussen — herredsfoged — udtaget 8 mænd nemlig: Sandmand Asmus Boysen Ullerup, Søren Nielsen Kramark, Knudt Petersen Randersgaard, Asmus Snedker og Christen Foged Broager, Nis Petersen og Calle Jepsen Skodsbøl og Peter Iversen Mølmark.

Foranskrevne mænd er trådt udenfor tingstokkene for at rådslå. Derefter er de gået indenfor det indhegnede ting og ved Asmus Boysen afsagt følgende forlig:

- I. Ragebøl mændene skal aflevere deres gamle domsbrev over denne hegnstrid til herredsfogeden.
- II. Ragebøl mændene skal sætte hegn i skellet mellem korn og horn, så at der ingen skade sker. Ligesom det forhen har været i deres forfædres tid.

III. Hvert bylag skal give en tønde øl, og hvad der ellers hører til, hvilket allerede er sket, og i Peter Truvelsens hus i Nybøl drukket.

Dette forlig er sluttet i Guds navn, og der er fastsat følgende straf og bøde til enhver af parterne, der ikke overholder forliget. Til deres høje øvrighed skal de bøde 30 rigsdaler og til forligsmændene en tønde øl.

Som sandheds vidnesbyrd har jeg — Hans Asmussen herredsfoged forsejlet dette med mit sædvanlige mærke.

Givet på Nybøl herredsting og vedtaget 21. juli 1631.

Hegnsstrid mellem Sottrup og Stenderup.

Hegnsstriden mellem Sottrup og Stenderup var endnu mere langvarig. Vi kan se, at der allerede i 1533 har været en retssag om hegnspligten. Nybøl herredsting har da i et tingsvidne kendt for ret, at de Sottrupper boelsmænd skal holde hegnet i stand, som deres forgængere forhen havde gjort det.

I 1598 var hegnsstriden bluset op igen. På kongelig befaling blev der nedsat en kommission med amtmanden fra Flensborg som formand til at undersøge sagen til bunds. Det førte til, at de Sottrupper igen blev dømt til, at de alene skal holde hegnet.

I 1685 klagede de svabstedeske undersåtter i Stenderup til deres godsherskab over, at de Sottrupper blev stadig »mere og mere trodsige«. De holdt ikke mere hegnet i forsvarlig stand, til »ubodelig skade« for de Stenderuper.

I 1692 får de Sottrupper en skrivelse fra grev Reventlow, der i 1673 havde købt Sandbjerg af kronen. Han pålægger dem alvorligt at rette sig efter det forlig, som amtmanden i Flensborg har gjort mellem dem i 1598 og befaler dem at holde de anviste hegn uden yderligere modstand.

Efter udskiftningen i 1768 var det ikke mere hele bylaget, der skulle holde hegnet, men de enkelte landliggere. Nu var det ikke mere hele hegnet mellem Sottrup og Stenderup, man var uenige om, men kun hegnet i det nordøstlige hjørne af Stenderup bymark. Ved udskiftningen havde bolsmand Peter Nissen fået sin jord op til det omstridte skel. Hans bol, der var flyttet ud fra Stenderup, fik senere navnet

»Tørvemosegaard«. Landliggerne på Sottrup-siden var to fæstebønder under grevskabet Reventlow Sandbjerg, nemlig: Jørgen Hansen og Jørgen Jørgensen. De havde fået vejen Sønderborg—Åbenrå flyttet hen i skellet og mente så, at de ikke mere var pligtige til at hegne mellem vejen og Stenderup jord. De lod hegnet forfalde. Men det var Peter Nissen ikke tilfreds med. Da han hørte under Gråsten gods, klagede han til herredsfoged og hofråd Hinrichsen på retskontoret der.

Peter Nissen er ikke bange for at sige sin mening. Et enkelt afsnit lyder således: »Af foran fremførte fremgår klart, at de indklagede er forpligtet til i al evighed at holde grænsehegnet i tilbørlig og upåklagelig stand, sådan som deres forgængere har gjort det. Hvad *deres forfædre* har besluttet og bestemt urygkelig at ville holde, må de vel også uden modsigelse finde sig i«.

Peter Nissen døde imidlertid den 30. september 1789.

Men hans enke førte sagen videre. Hun blev bravt støttet af hele Stenderup bylag og af sit godsherskab. Til sidst kom sagen for overretten i Gottorp. Dommen, der faldt den 26. oktober 1790, lød på, at de indklagede ikke kunne unddrage sig hegnspligten, når den forelå *før* landevejen blev flyttet.

Enkens omkostninger ved sagen var på 6 rdl. og 33 skilling. De 6 rigsdaler fik hun godtgjort.

Så sent som i 1863, da der sælges jord fra Tørvemosegaard, står der i kontrakterne: Hegnspligten bliver, for så vidt hegnene støder til landevejen eller til jorder, der ikke tilhører sælgeren, uforandret som hidtil.

Man har stadig villet holde på sin ret, men de gamle hegn har nu udspillet deres rolle. Nu har de levende hegn vokset sig store og tætte, og hvor der var plantet gode »hamborre« tjørn, ydede de et godt værn mod kreaturerne.

Et bol i 1704.

Men lad os igen gå tilbage i tiden til begyndelsen af 1700 tallet. I 1704 lod Åbenrå amt foretage en undersøgelse af sine fæstebol og lod det optegne i en jordbog. Der er ikke megen forskel på de 9 bol her i sognet, der hørte under Åbenrå amt, så vi nøjes med at se på et enkelt.

Hegnet mellem Sottrup og Stenderup, hvorm der stredes i over 300 år.

Cristen Nissen, der var født 1671, overtog i 1696 sin faders fæstebol i Stenderup, det nuværende »Ravnshøjgaard«. Om hans bol oplyses, at fæstejorden er 1 plov stor, og værdisat til syv mark guld.

Af bygninger findes:

- 10 fag sædehus (stuehus), tilstand nogenlunde.
- 7 fag lo og stald, tilstand nogenlunde.
- 9 fag lade, forfalden.
- 4 fag lade, tilstand nogenlunde.
- 6 fag simpel lade, helt ringe.
- 8 fag aftægtshus.

Om jorden:

Har agre og andele i alle markerne ligesom naboerne. Jorden ligger mellem Mathias Martensen og Jes Petersens stykker, som begge er lyksborgske undersåtter. Til bolet hører en hustoft, som ligger syd-øst for bygningerne.

Hvor meget der sås:

I hustoften sås årligt 6 skæpper rug og 6 skæpper byg og bjerges desuden 1 læs hø.

På fællesmarken sås årligt:

4 tønder 4 skæpper møntrug.

2 tønder 5 skæpper boghvede.

6 tønder 0 skæpper byg.

17 tønder 4 skæpper havre.

Hø får han ved agerenderne og kanterne, ialt 8 læs.

Besætningen er:

6 heste og 1 plag.

5 køer og 1 kirkeko.

9 stykker ungkvæg.

7 får og 5 svin.

I afgifter til herskabet skal han svare 55 rigsdaler 19 skilling.

Til lønninger betaler han: Han konsumerer selv:

En karl 10 rigsdaler. 13 tønder rug.

En dreng 4 rigsdaler. 8 tønder boghvede.

En pige 5 rigsdaler. 6 tønder malt.

Han har hidtil ikke stået i restance og er i god økonomisk stand. Besætning fandtes passende.

Som det ses er dette bol værdisat til 7 mark guld. Det største i Stenderup. 10 bol var på 6 mark guld, 3 til 5 og 3 til 4 mark guld. Denne værdiansætning af jorden i mark guld er af gammel dato. I 1462 havde bispem i Slesvig to bol i Stenderup, som var værdisat til 12¹/₂ mark guld hver. Denne værdiansættelse holdt sig længst i Sundved og Angel. Omkring 1840 var den endnu gældende.

En mark guld var omtrent det samme som 11 tønder land. Dette 7 marks bol havde på denne tid 75 tønder land. Et 6 marks bol, som »Grønvang«, havde 65 tdr., et 5 marks bol, som »Vestballegaard«, havde 54 tdr. og et 4 marks bol, som »Lindegaard«, havde 43 tdr.

Til hvert bol hørte en hustoft. Den var uden for fællesjorden,

og man kunne drive den, som man selv ville. Ser vi på udsæden, bemærker vi straks, at der ingen hvede findes. Den havde man endnu ikke lært at dyrke, da den kræver god og velnæret jord for at give et godt udbytte.

I alle marker havde man altid sine agre liggende mellem de samme to naboer, som man boede ved hjemme i byen. Det var en praktisk foranstaltning, så var der kun to, man kunne blive uenige med om skellet.

Hvordan drev man så jorden dengang? Det kan vi se fra et andet bol, »Grønvang«. I opgørelsen derfra står der. »Han har ligesom sine naboer sin jord i de seks marker under plov, mens jorden i de tre marker hviler. (Græs). Den første sæd, der sås, er boghvede, den næste er møntrug, til hvilken der udkøres gødning. Den tredje sæd, der sås, er byg, og derefter sås der havre tre gange i træk, således som man gør i Nybøl bylag. Får af udsæden samme foldudbytte, som man plejer i Nybøl bylag. Sår i hver mark 5 sk. møntrug og 3 sk. boghvede«.

Med denne driftsform har foldudbyttet sikkert været meget ringe, højst 5—6 fold i gennemsnit. Efter seks års korn har jorden sikkert måttet hvile i nogle år for at kunne yde noget igen. Som det ses, har de forskellige kornsorter været sået i alle marker, altså seks forskellige steder. Måske er det gjort for at gøre dyrkningen mere sikker. Blev der misvækst i én mark, groede det måske bedre i en anden.

Man lagde stor vægt på at avle så meget hø som muligt, da det var det vigtigste vinterfoder til kreaturerne, indtil man lærte at dyrke roer. Vi kan se af besætningslisterne, at man havde ligeså mange heste som køer. Det var nødvendigt med så mange heste for at dyrke jorden. Der skulle fire heste for de gamle hjulpløve. Til hovtjeneste skulle man også tit møde med et spand heste. Køerne holdt man kun i så stort tal, at man havde mælk og smør til eget brug.

Det kan lyde voldsomt, når der står, at et bol konsumerede 13 tdr. rug årligt. Rugen fik man malet på den mølle, hvortil man havde møllepligt. De Åbenrå bol skulle til Nybøl Vandmølle, de Lyksborg bol skulle køre til Nybøl Vejrmølle. Af rugmelet blev der bagt brød, og det var sammen med boghvedegrød folkenes vigtigste næringsmiddel. Kartoffler kendte man endnu ikke. En bondegård var på den tid næsten selvforsynende med alt, hvad man spiste, drak og klædte sig i.

Krig og pest.

Det er sjældent, at Nybøl sogn er blevet helt forskånet for en krig. Hærvejen fra Flensborg til Sønderborg og Als gik her igennem. Især var det slemt i 1600 tallet. Først havde man i 1627 Wallenstein krigen, og med den kom krigens uundgåelige følgesvend — pesten. Vi ved, at flere bol her i sognet lå øde på den tid. I 1643 drog Torstenssons tropper hærgende gennem landet.

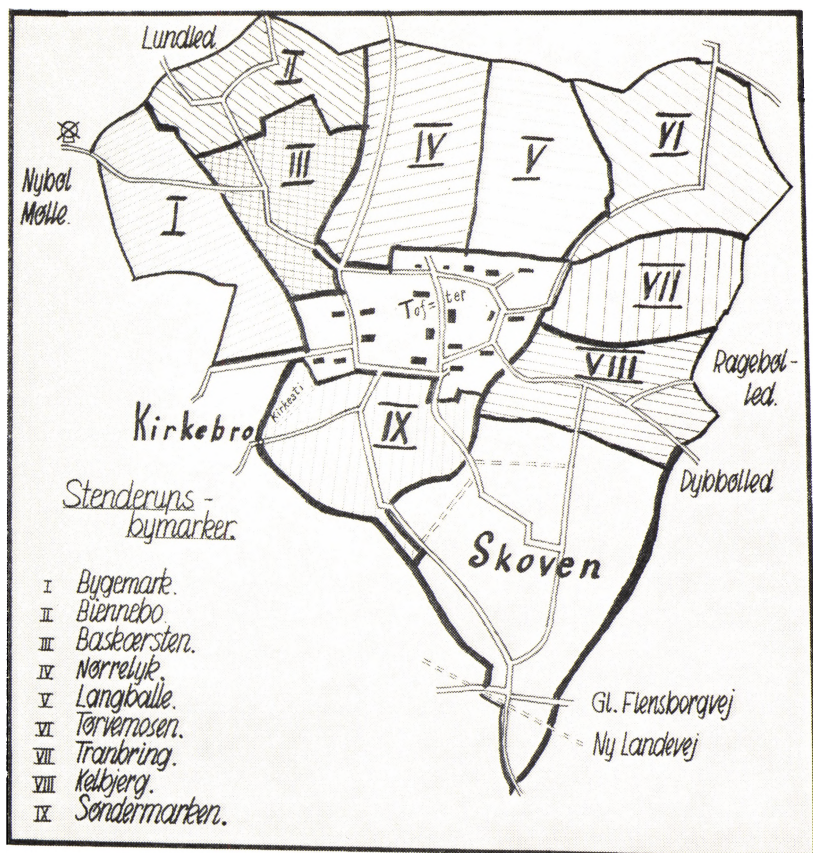
Men værst gik det dog til i Svenskekrigen fra 1657 til 60. Vi kan se af kirkebogen, at i det lille Nybøl sogn var der i året 1659 50 begravelser, i 1660 var der 18, så faldt tallet igen til det normale 6 til 10 årligt. Det var en hård tid for sognet, og så var det endda ikke værst her. Fra andre sogne berettes det, at indtil halvdelen af befolkningen døde.

Vor kirkebog beretter om en krigsepisode fra bolet »Tavhav« i Stenderup:

»Anno 1657 har svenskerne igen foretaget et indfald. Den 10. august, en søndag, har en afdeling også været her i vor by og i Stenderup og har hos Lorents Jørgensen i Stenderup borttaget tre heste, De tog også hans søn Nis Lorentsen med sig.

Lorents Jørgensen fulgte efter dem og kom til afdelingen ved Bøgeskov for at hente sin søn. Rytteren slog ham grueligen og gennemstak med sabelen hans lår, så der blev syv sår. De vilde ikke frigive sønnen, som måtte forblive hos sin rytter i 8 dage. Derpå løb han bort ved nattetid og kom hjem, hvorover faderen hjerteligt glædede sig. Han tog dog sin død af sårene og slagene, så han lørdagen den 29. august hensov salig i Herren«.

Det var ikke blot menneskene, der døde af pest. Kvægpesten hærgede også med kortere eller længere mellemrum. Den 23. februar 1779 døde den 69-årige bolsmand Claus Schmidt på »Dalsager« i Stenderup. Det var mens den frygtelige kvægpest igen grasserede på egnen. Hele besætninger på enkelte dyr nær gik til grunde. De Stenderupper nægtede at bære Claus Schmidt længere end til degnens havehegn. Her måtte folkene fra Nybøl tage imod kisten og bringe den hen i graven på Nybøl kirkegård. Så bange var man for smitten. Dyrslæger fandtes der ingen af, så man måtte nøjes med kloge mænd og gamle husråd.

Tuberkulose.

En anden sygdom, der også hærgede både mennesker og dyr, var tuberkulosen. I de gamle, mørke og fugtige bygninger med de små vinduer havde tuberkulosen gode betingelser for at brede sig både i stalden og i stuehuset. Det var næsten altid folk i deres bedste alder, der døde af denne sygdom.

Hvor voldsomt det kunne gå til, har vi et dystert eksempel på fra Stenderup. Anders Hansen, der var fæster på det nu nedbrudte bol, der lå lige øst for Chr. Rantzau, døde i 1731 kun 27 år gammel. Hans enke, Marie, giftede sig året efter med Claus Paulsen. Men allerede i 1735 døde hun. Claus Paulsen giftede sig anden gang i 1736,

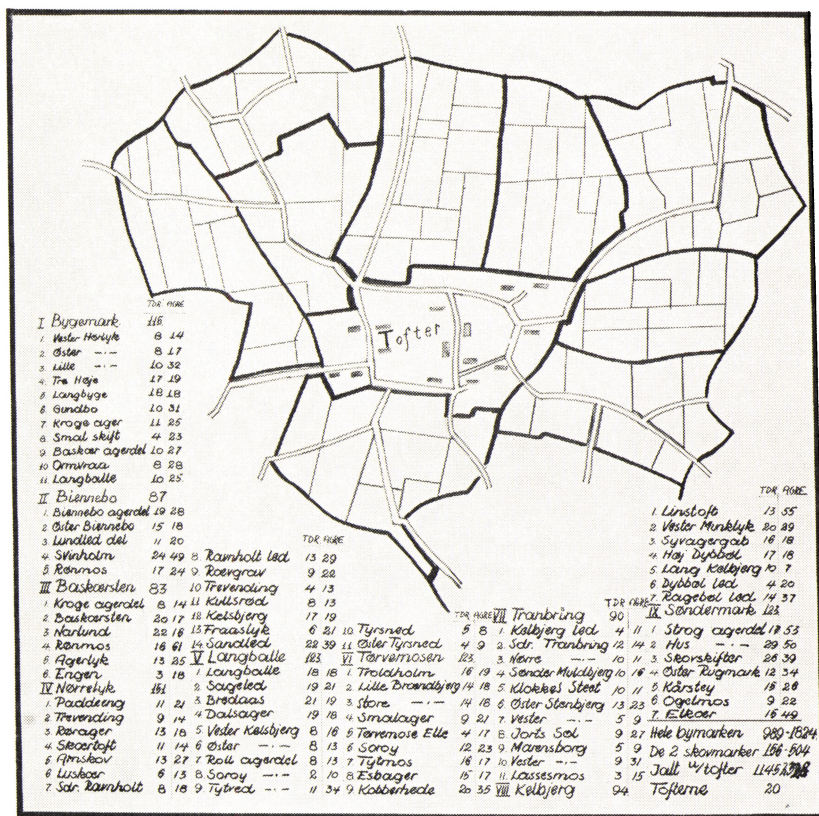
men hans nye kone døde i 1745; samme år giftede han sig tredje gang med Kjesten fra Sottrup. Så døde Claus Paulsen selv i 1747, og i november samme år giftede Kjesten sig med Iver Jensen. Nu går der 7 år, så døde Kjesten i maj 1754. I november samme år giftede Iver Jensen sig anden gang med Anna Leonora. Men allerede i april 1763 døde hun kun 30 år. Iver Jensen giftede sig tredje gang i november samme år med Maren. Hun døde lige før jul i 1776, kun 37 år gammel. I 1778 giftede Iver Jensen sig for fjerde gang med enken Birgit Agnes Jensen. Dette ægteskab varede kun i 3 år, så døde Birgit Agnes i maj 1781. Iver Jensen døde selv i juni 1785.

Det vil ses, at det har været farligt at gifte sig ind på dette bol. Med de indelukkede alkover og de tykke, hjemmævvede klæder er tuberkulosen som en frygtelig arv gået videre til de nye husfolk. Man stod fuldstændigt værgeløse over for smitten. Følgen blev, at der i løbet af et halvt århundrede var et forbrug af 3 husfædre og 6 koner på dette bol.

Fællesskabets ophør i 1768.

Det var en stor omvæltning, der skete i 1768, da man både i Nybøl og Stenderup enedes om at ophæve fællesskabet og skifte jorden ud. I 1766 kom der en forordning om fremme af indhegning og ophævelse af landsbymarkernes fællesskab. Den har vel nok hjulpet med til at få det sat i gang; men jeg vil tro, at det igennem mange år er blevet drøftet på bystævnet såvel som mand og mand imellem, inden man vovede at gå i gang med den store opgave. Der er ingen forskel på bymarkerne i Nybøl og Stenderup, hverken på deres fordeling mellem bolene eller den måde, de blev drevet på. I papirerne og bøgerne fra Stenderup siges der flere steder: »på samme måde som i Nybøl«. Her skal derfor for det meste kun omtales udskiftningen og udflytningen i Stenderup, hvorfra vi har de bedste oplysninger.

Som før omtalt var Stenderups jord delt i 9 bymarker, hvoraf de 6 var under plov, mens de 3 hvilede, det vil sige blev benyttet til græsning. Mod syd lå *Søndermarken*. Den var på 123 tdr. og var igen opdelt i 7 mindre marker. De havde alle et navn, ofte efter beliggenhed eller efter jordens kvalitet eller markens form. Enkelte af disse marknavne bruges endnu, men langt den største part findes nu kun i de gamle papirer.

Mod sydøst lå *Kehlsbjerg* på 94 tdr. Den var også delt i 7 marker. 2 af disse marker hed henholdsvis *Dybbøl-Lej* og *Ragbøl-Lej*. Det hentyder til det led, der den gang var over alle veje, hvor bymarken endte. De vejfarende havde pligt til at lukke ledet igen efter sig.

Mod øst lå *Tranbring* på 91 tdr. og delt i 11 marker. Navnet *Tranbryn* bruges endnu, men andre navne derfra som *Klokkestedt*, *Marnsborg* og *Lassesmoos* er gået i glemmebogen.

Mod nordøst lå *Tørvemosen* på 123 tdr. og delt i 9 marker. Selve *tørvemosen*, der var på 13 tdr., hørte dog ikke med herunder. På samme måde var det med skovene, de hørte ikke under bymarkerne og blev først delt i 1793.

Mod nord lå der 2 bymarker. Længst mod øst lå *Langballe* på 124 tdr. og delt i 11 marker. Længere mod vest lå *Norderlyk* på 151 tdr. og delt i 14 marker.

Mod nordvest lå også 2 bymarker. Nærmest ved byen lå *Baskjærsten* på 84 tdr. og delt i 6 marker. Og længst ude ved grænsen ind mod Lundsgaards jorder lå *Bjennebo* på 87 tdr. og delt i 5 marker.

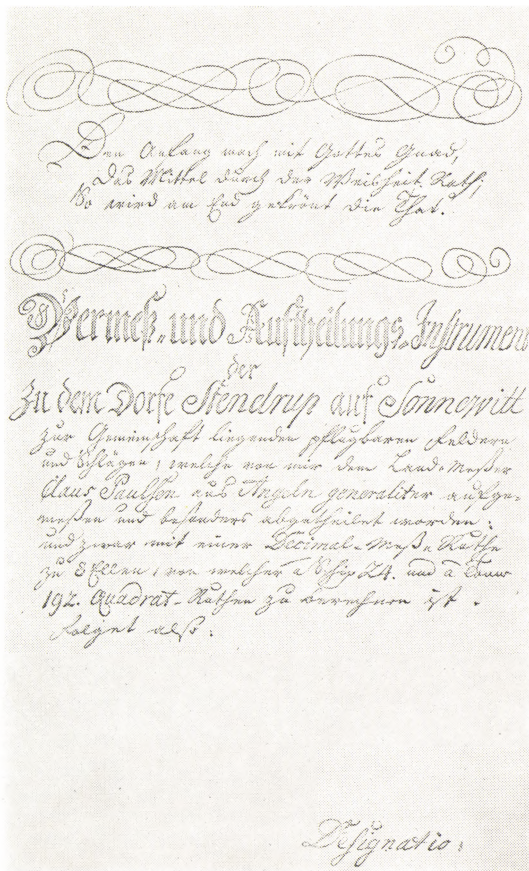
Endelig mod vest lå *Byge* på 115 tdr. og delt i 11 marker.

Stenderups 9 bymarker var på denne måde delt i 81 mindre marker. I hver af disse 81 marker havde hvert bol så igen én eller flere agre. Ialt var der i Stenderup 1845 agre, det bliver 108 i gennemsnit til hvert bol. Desuden havde hvert bol mellem 20 og 30 agre i skovene og de tilgrænsende skovmarker. Dertil kom 2 til 3 skifter i tørvemosen. Det var en besværlig driftsform, der gik alt for megen tid til spilde på de lange markveje fra den ene ende af byen til den anden.

Således så Stenderup ud før 1768, da alle 17 bol endnu lå inde i byen. De to udflyttergårde, Tørvemosegaard og Bøgegaard, lå på Midtgaden. Foruden de her nævnte bolsmænd fandtes der i Stenderup på den tid 5 kådnere og 8 inderste. Kådnerne havde hver et par tønder land, dog havde den ene, der var smed, 3 tønder og 4 skæpper. Den ene tønne er sikkert tillagt som smedeland. De fleste kådnere drev et håndværk ved siden af deres lille landbrug. Foruden den her nævnte smed var der en skrædder, en snedker og en hjulmager. En inderste var ejer af et jordløst hus, dog fik de fleste efterhånden nogle skæpper jord, så de kunne holde en ko eller to, og ellers ernærede de sig som småhåndværkere og gik på dagleje hos bolsændene.

I Nybøl havde man 13 bymarker. De var på samme måde som i Stenderup igen delt op i mindre marker, ialt 82. Begynder vi i vest, så det således ud: 1. Sneymark 95 tdr. 2. Ronneeg 66 tdr. 3. Bygehøj 101 tdr. 4. Lyck 134 tdr. 5. Tottfell 121 tdr. 6. Lermark 55 tdr. 7. Møllemark 138 tdr. 8. Langballe 85 tdr. 9. Nedre Søndermark 73 tdr. 10. Øvre Søndermark 98 tdr. 11. Galgemark 91 tdr. 12. Bølfelkobbøl 46 tdr. 13. Østerskov 141 tdr.

Nybøl bys jorder var på 1250 tønder land. Bolene havde samme størrelse som i Stenderup. Dog var præstegården på det dobbelte, nemlig 117 tdr. Til degneembedet hørte 8 tdr. 21 tdr. i Nybøl bymark tilhørte i ulige mål forskellige bolsmænd i Stenderup. Til

Første side af landmåler
Claus Paulsens opmå-
lings- og fordelings-
dokument fra Stenderup
1768

gængæld havde præsten og en enkelt bolsmand i Nybøl 4 $\frac{1}{2}$ tønde land i Stenderup bymark.

I 1750 var der en præst i Nybøl, der hed Holst. Han har i kirkebogen lavet en liste over sognets bolsmænd, kådnere, inderste og møllere m. v. Deraf kan vi se, at der i Nybøl foruden de 17 bolsmænd og 2 møllere boede 7 kådnere, 11 inderste og 1 smed, desuden fandtes 2 kroer. Ligesom i Stenderup drev de fleste kådnere og inderste et håndværk. Den gang var landsbyen selvforsynende med næsten alt, og man havde derfor brug for mange småhåndværkere.

Den 20. oktober 1767 blev der i Gråsten oprettet en kontrakt med landmåler Paulsen fra Angel. Den er skrevet på tysk og er gengivet i jordebogen for Nybøl. Som indledning og motto for sit arbejde har landmåler Paulsen skrevet følgende vers:

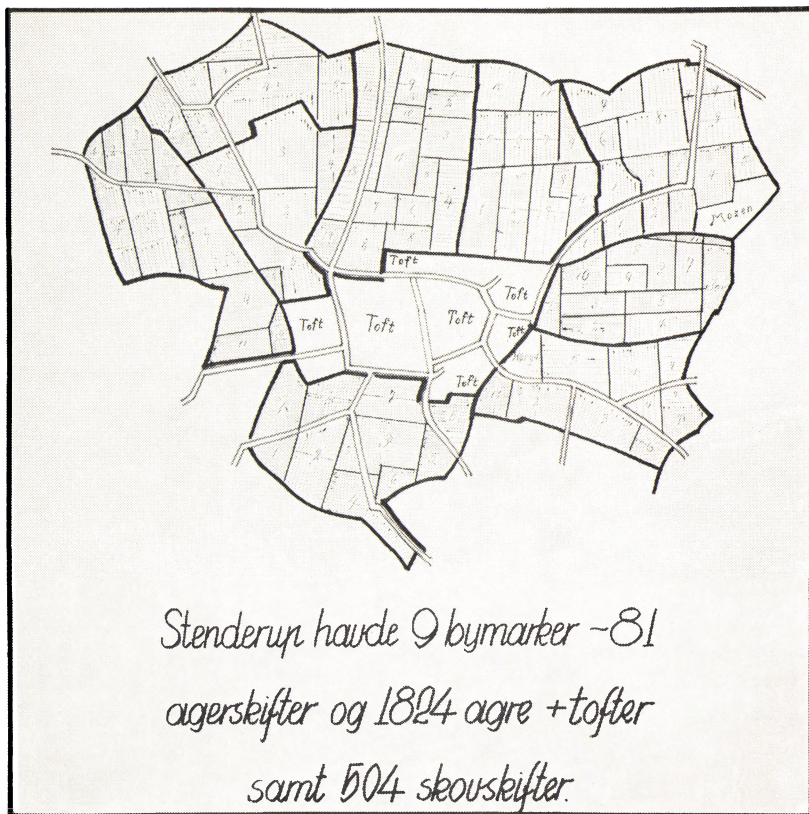
»Den Anfang mach mit Gottes Gnad,
Das Mittel durch der Weisheit Rath,
So wird am End gekrönt die Tat«.

Disse linier viser os, med hvilken alvor man gik til arbejdet. De var klar over, at det ville få stor betydning for de kommende generationer, at opmålingen og fordelingen blev rigtigt og retfærdigt gennemført.

Selve kontrakten lyder i oversættelse således:

»Efter at det er bleven besluttet, at de to landsbyer Stenderup og Nybøl på Sundeved skal ophæve fællesskabet, så er der med landmåler Paulsen truffet følgende akkord:

1. Landmåler Paulsen lover at begynde opmålingen af de to byer straks og afslutte den så hurtigt som muligt.
2. Der begyndes med Nybøl bys jorder. Og enhver undersøttes jord, som hidtil er blevet drevet i fællesskab, opmåles. Altså alle bymarker opmåles.
3. Derefter lover landmåleren at udføre følgende deling. Enhver undersøt tildeles jord i samme kvantitet og kvalitet, som han hidtil har ejet. Det hidtidige ejendomsforhold afgøres af undersøtten selv eller af upartiske sandemænd, som først tages i ed. Og hele værket afsluttes.
4. At udfærdige en opmålings- og delingsprotokol i alle enkeltheder og bekræfte rigtigheden og at indsende den i de krævede eksemplarer til besegling efter loven.
5. Vejene og fodstierne, som findes på disse marker, undtages fra hovedmålene i deres rette bredde, beholder deres hidtidige leje og vedligeholdes herefter som før af fællesskabet.
6. Delingen bliver at udføre, enten den vedrører landmåleren eller ej, efter beslutningen, hvis ovenstående punkter ikke ændres, i sin fulde udstrækning.

7. Delingen af byen Stenderup bliver udført som ovenfor nævnt under Nybøl i alle punkter. Landmåleren lover, hvis det på nogen måde er muligt, at være færdig med begge byer til næste efterår. Han antager selv den nødvendige hjælp.
8. Landmåleren får for det ham påtagne arbejde følgende:
  - a. For hver tønde land a 8 skæpper, han opmåler og fordeler, 6 skilling.
  - b. Fri logi samt mad og drikke, som ydes af interessenterne, som det måtte blive besluttet i deres byting.
  - c. Fri transport til Holdnæs færge, så ofte han forlanger det.
  - d. Et dygtigt menneske, som kan føre måleroderne. Han antages og betales af interessenterne.

Til at bekræfte underskrives dette aktstykke af alle interessenter, 1 tønde a 8 skæpper a 24 roder a 10 fod a 10 tommer«.

Det var et stort arbejde, landmåler Paulsen her påtog sig. Først at opmåle hvert bols samtlige agre spredt ud over de forskellige bymarker, og derefter igen dele dem, så alle bol igen fik ligeså meget efter kvantitet og kvalitet, som de hidtil havde haft. Desuden skulle jorden ligge så tæt ved bolet som muligt og helst samlet i ét stykke.

For at dette kunne ske, måtte to af bolene flytte ud af Stenderup. Et mod øst og et mod vest. Man enedes om at flytte de to bol ud, der lå midt i byen. Det var såre fornuftigt, for at få den bedste jordfordeling og de korteste markveje. De to bolsmænd trak så lod om, til hvilken side de skulle flytte. Peter Nissen flyttede mod øst og fik 78 tdr. og 7 skæpper i Tørvemose-marken, mod hidtil 64 tdr. og 3 skæpper. Mathias Jensen flyttede mod vest og fik 67 tdr. og 1 skæppe i Byge marken mod før 65 tdr. og 5 skæpper. Man har for at gøre udflytningen mere tillokkende tildelt dem lidt mere jord, end de havde hidtil i fællesmarken.

Med hvilken grundighed og akkuratelse denne opmåling og fordeling fandt sted, kan ses den dag i dag. Gårdene i Stenderup har deres marker så godt beliggende i forhold til bygningerne, at mange andre byer må misunde dem det. Her har det ikke været nødvendig senere at foretage en bedre jordfordeling.

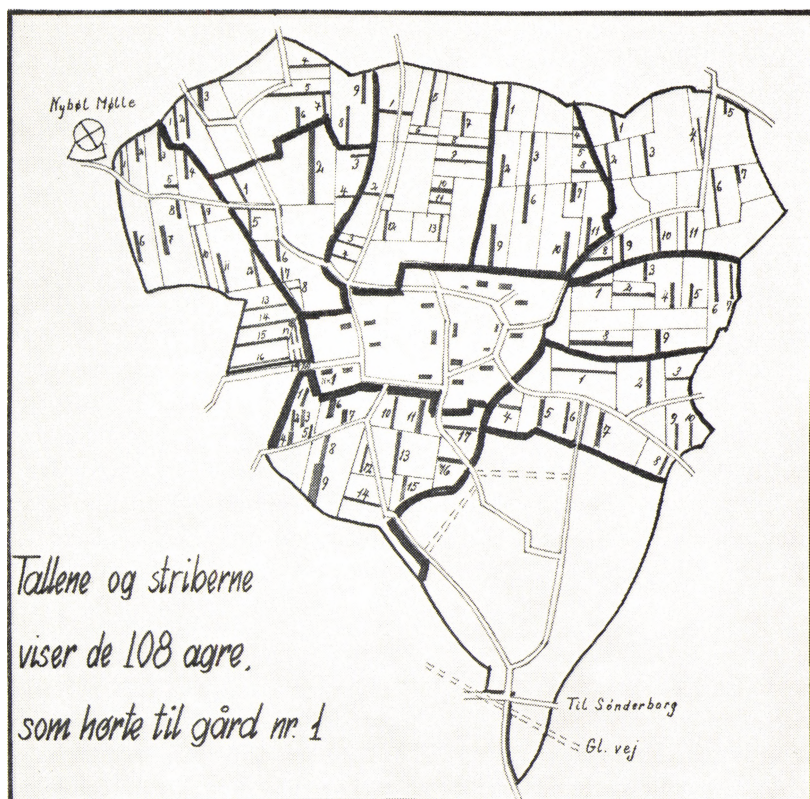
Kådnerne tog man ikke så meget hensyn til. De fik alle tildelt deres jord længst borte fra byen. De fire i den østlige ende af Stenderup fik ders jord ude ved Tørvemosen, og den femte, der boede i Vesterballe, fik sin jord mod nord op mod Sottrup-skellet. Beskrivelsen af hele denne opmåling og deling fylder 225 sider i den gamle jordebog. Som afslutning på sit arbejde skriver landmåleren i jordebogen:

Den forved beskrevne opmåling og deling er udført af mig med al mulig akkuratelse, hvilket jeg hermed eds- og pligtskyldig attesterer.

Stenderup 1. okt. 1768.

C. Paulsen landmåler fra Angel.

I bogen er der også en fortegnelse over de på Stenderup bymarker anlagte fælles og private veje og fodstier i deres rette bredde. De

vigtigste veje er 12 alen brede, de andre kun 8 alen, og en enkelt markvej er kun 4 alen bred. Et par af de veje, der førte ud til de længst fra byen liggende bymarker, findes nu ikke mere.

For blot 50—60 år siden, inden man kendte cyklen og bilen, fandtes alle de gamle stier endnu. Færdedes man til fods, gjaldt det om at forkorte vejen så meget som muligt. Stierne gik derfor den lige vej tværs over alle marker. Hvor stien gik over et hegn ind til en græsmark med kreaturer, fandtes en »stæ'et« (stente). Det var enten en stor sten eller et bræt anbragt et stykke over jorden til at træde op på for på den måde at komme lettere over den glatte rafte øverst på hegnet.

Den vigtigste sti var kirkestien. Mens de andre stier kun var 1½ alen brede, var kirkestien altid 2 alen bred. En anden vigtig sti i

gamle dage var tingstien. Den kom fra Øster Sottrup og mundede ud i den østlige ende af Stenderup for derfra at fortsætte ad de normale veje og stier til Nybøl herredsting.

Et interessant kapitel er også de gamle marknavne. En del af dem kan tydes, men mange navne er i dag en gåde for os. Vi har navne på lave og fugtige marker, der ender på moos eller kær, for eksempel: Lassesmoos, Oggelmoos, Tyttesmoos, Baskær, Elkær og Luskær. Ved Byge ligger »Tre Høje«. Her i denne mark har ligget tre gamle kæmpehøje. Stenbjerg er en mark med mange sten, og på Kehlbjerg har der rislet en lille kilde frem af jorden. Brændbjerg ude ved Tørvemosen er vanskeligere at tyde. Ved dræning af denne mark i 1942 fandtes der en del brandpletter i en dybde af 60 til 90 cm. Det kan tænkes, at man i jernalderen og helt ind til kristendommens indførelse her har brændt de døde fra Stenderup og begravet asken i et hul i jorden. Nabomarken hedder »Troidholm«. Der var noget uhyggeligt ved dette sted. Da brandpletterne ikke blev undersøgt i 1942, er det hele kun en teori.

Skoven og skovmarkernes deling i 1793.

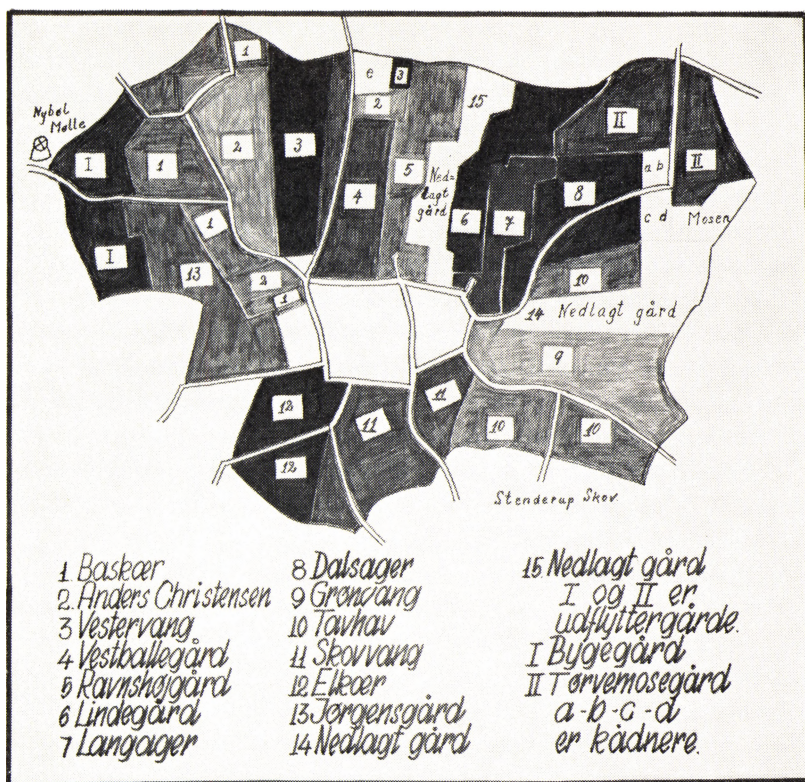
Udskiftningen af jorden i 1768 omfattede kun bymarkerne. Skovene og skovmarkerne i Stenderup, der ialt var på 156 tdr., vedblev man at drive i fællesskab. Hvert bol havde de små skovagre liggende på indtil 30 forskellige steder. Men da man så, hvor stort et fremskridt det var at have sin jord liggende for sig selv og frit at kunne dyrke den uden hensyn til naboerne, enedes man i 1793 om også at dele skovene og skovmarkerne.

Protokollen fra denne deling lyder til indledning således:

Stenderup 26 august 1793

For at rede skovskifterne til byen Stenderup ud af hverandre og påbegynde delingen var i dag alle i denne by boende ejere til skifterne forsamlet. Efter at man havde beset alle jorder og skove i fællesskab, blev følgende forhandlet.

1. Først blev jordbogen og boniterings-instrumentet gennemgået.
2. På enkeltes forlangende om at ændre boniteringen på nogle skifter blev der svaret, at disse skifter skulle blive efterset af bonite-

ringsmændene Andresen og Winecke og, om der var grund dertil, vilde boniteringen blive ændret.

3. Det hele skulle deles efter den samme norm som bymarkerne.
4. De fire Aabenraa undersætter forbeholdt sig ret til at gøre forestilling ved det kongelige rentekammer for at få overladt blødræet i deres skifter, da det hidtil kun var bleven udvist af skovfogeden.
5. Desuden blev bestemt, at det hele først skulle deles i tre dele.
  - a. Til første del hører Breskift og alt, hvad der ligger indtil og er bevokset med træ — særlig hassel — og kan regnes dertil.
  - b. Til anden del skulle regnes alt det, der lå øst og syd for ned til bækken, der løber fra sydøst til nordvest.
  - c. Tredie del er alt, der ligger sydvest for bækken.

I første del skulle alle have et skifte. I anden og tredie del skulle der så udlignes efter, hvad de forskellige bol havde ejet hidtil.

6. Med hensyn til blødræet besluttede de interesserede mellem sig selv at udnævne nogle bolsmænd fra de forskellige jurisdictioner (Lyksborger, Aabenraaer, Graastener o. s. v.), som skulle foretage en taksation. Hvis nogen ved lodtrækning fik et skifte med mere blødræ på, end han efter sin del kunne tilkomme, da skulle der, hvis man ikke kunne enedes om en overladelsespris, udnævnes upartiske mænd til at foretage en taksation. Fra nu af skulle hugsten af træ ophøre indtil delingen var tilendebragt. Dog kunne man hugge pæle til det nødvendige brug.
7. Vejene skulle udlægges i to roders bredde med grøfter.
8. Skolemester Philip Enghof i Nybøl indgav en ansøgning om at få udlagt jord til sin skoletjeneste. Det blev afvist af hele byen.
9. Desuden var de interesserede enige om at udlægge og istandsætte skovvejene i fællesskab. Men at den fremtidige vedligeholdelse skulle falde på landliggerne. Broer og siehle skulle dog i fællesskab gøres farbare og vedligeholdes.

Sket som ovenfor.

For rigtig afskrift

Paulsen.

Selve opmålingen og delingen, som herefter skete, fylder 60 sider i jordebogen.

Nu var al jord i Stenderup udskiftet, og fællesdriften hørt op. I Nybøl var det gået akkurat på samme måde, som her beskrevet fra Stenderup. Mens Stenderups bymarker næsten har form som en ligesidet firkant, så er Nybøls bymarker mere langstrakte og ligger på begge sider af landevejen fra Bøffelkobbøl og til Adsbøl. For at få den bedste jordfordeling så tæt ved bolene som muligt, enedes man derfor om at flytte langt flere bol ud fra byen end i Stenderup. Ud på Nybøl Vestermark flyttede 4 bol og ud på Østermarken flyttede 3 bol, mens 1 bol flyttede op til Nybøl Mølle. Tilbage i byen blev kun 9 bol foruden præstegården, der var dobbelt så stor som et almindeligt bol (nemlig 117 tdr.).

I Nybøl var der på den tid desuden 8 kådnere, 14 inderster og et par kroer. Oppe på bakken mod nord lå vejrmøllen, og nede ved vandet, hvor Bredbækken løber ud i Nybølner, lå vandmøllen. Degnen på den tid hed Enghoff. Han får sin jord fra kirkegårdsmuren og nord og øst på, 7 tdr. og 7 sk., i ét stykke. Godt 1 td. var dog engjord.

Kådnerne blev her behandlet på samme måde som i Stenderup. 7 af dem fik hver tildelt ca. 2 tdr. ude ved Bøffelkobbel. Den ottende der havde påbegyndt et teglværk nede ved Nybølnor, fik 5 tdr. og 4 sk. i Lermarken tæt ved sit hus, der ligger »am saltzen Wasser«.

Fra Nybøl kender vi også flere interessante marknavne. Omkring 200 meter øst for kirken ligger »Gallelyk«, hvor Nybøl herreds galge havde stået. Mangen forbryder, men også uskyldige hekse, har her lidt en pinefuld død. Deres lig blev bagefter begravet ved galgens fod. De måtte ikke komme i indviet jord. Gallelykken kom ved udskiftningen i 1768 til »Langballegaard«, og der bemærkes, at 2¹/₂ skæppe eller 600 kvadratmeter er udlagt til retterplads. I 1864 blev den benyttet som gravplads for de i krigen faldne danske og tyske soldater, fordi det var en offentlig plads, som ingen ejede. Her ligger støvet af 21 danske og 64 tyske soldater.

Et marknavn som »Præsteløns Ager« henviser til en mark østlig for kirken, som i forrige tider er lagt til præstegården som bihjælp til anskaffelse af brød og vin til kirken.

Navne som »Schieden Ager« og »Søllesley« taler for sig selv, det har ikke været de bedste marker. Navne som »Bryderholm« og »Listerberg« kender vi ikke betydningen af.

Sognets opmåling og bonitering i 1815.

I 1815 sendte man bud efter landmåleren igen. Og vi citerer, hvad der i den anledning står i den gamle jordebog fra Stenderup:

Årsagen, hvorfor efterbeskrevne opmåling af samtlige hussteder med tofte og tørvemosen skete, var, at regulativet for præstehusenes bygningsomkostningers fordeling over sognet af 11. juli 1814 bestemmer reparationer efter antal og taksation af de efter forordning af 15. december 1802 ansatte tønder skatmål. Og den almindelige skoleforordning af 24. august 1814 bestemmer bidraget til skolen af det land, enhver besidder.

Og da enhver ønskede, at kun én regel fandt sted for alle sognets udgifter, så gjordes her i sognet den 1. marts 1815 den forening med hverandre: Herefter til alle sognets udgifter til præste-, degne- og skolehusets bygning og reparation at betale af det samtlige land enhver besidder efter *bonitet*. At antage den bonitet, som er ansat i

jordbøgerne for det opmålte, og at alt det øvrige skulle boniteres og opmåles på hvers egen bekostning.

I følge deraf blev den 10. marts 1815 samtlige tofte og hussteder og den 18. marts tørvemosen her i Stenderup boniteret i 6 mands nærværelse fra Nybøl, og derefter opmålt og udsat alt det land, enhver havde til et mål à 320 kvadrat roder pr. tønde i bonitet.

Også blev de Nybøller skove den 11. marts 1815 i 6 mands nærværelse fra Stenderup boniteret og siden opmålt af samme årsag.

Tofterne og husstederne i Stenderup omfattede et areal på 104 tdr. og 25 roder. De forskellige bol havde fra 2 til 8 tdr. Opmålingen af tørvemosen skete samtidig. Den omfatter et areal på 13 tdr. 49 roder. Og da den aldrig er bleven delt, så kan man her den dag i dag se, hvordan alle byens marker har set ud før udskiftningen. I mosen er der 44 skifter fra 5 til 12 m brede. Og ligesom i bymarken tilhører naboskifterne altid de samme bol, som man var nabo til hjemme i byen.

Nu var al jord i sognet boniteret efter ensartede regler. Og man kunne fastsætte, hvormeget hvert bol havde efter bonitet, og af dette tal skulle der svares afgift til præst og degn.

Vi kan tage et eksempel ud af jordebogen. Her er for Hans Iversen, daværende bolsmand på »Tavhav« i Stenderup:

Boplads og toft	3 tdr. 5 sk. 17 roder
I marken efter jordebogen	29 tdr. 3 sk. 32 roder
I skoven efter jordebogen	6 tdr. 3 sk. 5 roder
I tørvemosen	0 tdr. 0 sk. 37 roder
Ialt	39 tdr. 1 sk. 11 roder

For hele Stenderup så tallene således ud:

	Kvantitet	Bonitet
Bymarkerne opmålt 1768	1039 tdr.	573 tdr.
Skovene opmålt 1793	156 tdr.	115 tdr.
Tofte og hussteder 1815	104 tdr.	57 tdr.
Tørvemosen opmålt 1815	13 tdr.	3 tdr.
Ialt	1312 tdr.	748 tdr.

Stenderup blev således boniteret til 748 tønder, mens Nybøl blev boniteret til 685 tønder. At tallet fra Nybøl blev lavere skyldes, at præstegården ikke regnes med, da den var fri for afgifter.

Der er andet end tal i jordebogen.

Man er nu nået et stykke ind i 1800 tallet, og med det forbedrede skolevæsen kan alle nu læse og skrive. En vending som »med ført hånd« findes nu ikke mere ved underskrift af dokumenterne. At man også har haft interesse for hjemstavns historie den gang, kan man se af følgende indførelse i jordebogen fra 1839. Her gengivet på originalsproget:

»Da der nu ere 71 Aar forløbne, siden Stenderup Byens Marker bleve op maalede; og mange af de derværende Besidderes Navne ere ganske fremmede for de nuværende Besiddere; hvilket og vil ske om nogen Tid med dem som vare Besiddere, da Skovene blev opmaalte og afdelte.

Saa have Naboerne tilsammen ønsket, at der bagefter samtlige Jordbøgers Afskrivning ogsaa tillige blev indført de daværende Besidderes Navne, da de forskellige Landmaalingen er sket; nemlig: Da Byens Marker i 1768 og Byens Skove i 1793 blev opmaalt og skiftet ud af Fællesskabet, samt da Byens Tofte med Hussteder og Torfmoosen i 1815 — og deres Nuværende Efterkommers Navne, for at de sildige Efterkommere i sin Tid stedse kan vide paa hvilket Sted, den dem ubekendte Mand har beboet.

Og naar dette fortsættes hvert 40 eller 50 Aar, kunde de Navne i Jordbøgerne stedse være Efterkommerne uforglemmelige; og i Tidens Længde kunde de tillige have den Behagelighed at kende deres ellers længe glemte Forgængeres Navne, hvilket vi savne. Dertil gøres da Begyndelsen paa næste Side«.

På de følgende sider følger så en fortegnelse over bolsmændene i Stenderup til de ovenfor nævnte tider. Desværre har man ikke fortsat listen hvert 40. år. Først i 1906 har kommuneforstander Claus Thygesen optegnet, hvem der ejede de forskellige gårde i Stenderup.

Statsbankerot og krisetid.

Da Danmark først i 1800 tallet blev indblandet i Napoleons-krigene, kom der dårlige tider, og hele vort pengevæsen kom i ulave. Det

mærkedes også her i vort sogn. Ved statsbankerotten den 5. januar 1813 indførtes der en bankhæftelse på al fast ejendom som sikkerhed for de nye seddelpenge — rigsbankdaleren. Alle bol fik pålagt en gæld på 6 0/0 af deres værdi. For et almindeligt bol beløb det sig til 300 til 350 rigsbankdaler. Hvis de ikke kunne indbetales i sølvpenge, skulle de forrentes med 6¹/₂ 0/0.

For landbruget var kårene heller ikke gode i disse år. Særlig i 10 året fra 1810 til 1820 indførtes der mange lån på bolenes folieblad i Skyld- og panteprotokollerne. Da banker og sparekasser endnu ikke kendtes, var det altsammen privatlån. Renten var 4—5 0/0, og man lånte tit hos rige købmænd inde i byerne, men også hos andre bolsmænd, hvis de havde lidt på kistebunden. Kirken og fattigvæsenet lånte dog også deres overflødige penge ud mod betryggende sikkerhed. Fra 1830 blev tiderne igen bedre, og de fleste lån blev tilbagebetalt i de efterfølgende 10—15 år.

På aftægt.

Når en bolsmand overlod sit bol normalt til den ældste søn, blev der oprettet en udførlig aftægtskontrakt, der blev indført i Skyld- og panteprotokollen. Det er interessant at læse om alt, hvad de gamle tog med sig ind på aftægtet, og hvad den nye bolsmand skulle yde dem i naturalier. Det giver os et godt billede af den tids levevis.

Her er en aftægtskontrakt fra Bøgegaard, da Mathias Petersen afstod bolet til den ældste af sine tvillingsønner, der også hed Mathias. Kontrakten er undertegnet på Broager herredskontor den 15. august 1821.

For bolet skulle Mathias betale 1440 rigsbankdaler, der skulle deles mellem hans søskende således, at brødrene Andreas og Nikolaj fik hver 640 rbd, søsteren — Marie — gift med bolsmand Christen Christensen i Stenderup; fik 160 rbd. Pengene skulle indtil udbetalingen forrentes med 4 0/0.

Brødrene skulle også, så snart de forlangte det, have udstyr, nemlig hver 1 god seng, 1 skatol, 1 kiste og 1 skrin af egetræ. Så længe de ikke var gift, skulle de under sygdom have ret til at søge tilflugt på bolet. Hvis Nikolaj blev indkaldt til militæret, skulle han årligt, så længe han lå i garnison, have tilsendt 14 pund smør, 14 pund flæsk

Claus Thygesens husmandssted i Stenderup. Den samme slægt har været ejer, helt fra det blev bygget ca. 1765.

og 8 rbrd. I de år, han kun var indkaldt til våbenøvelse, skulle han have 7 pund smør og 7 pund flæsk.

Med sig ind i aftægtsboligen tog Mathias Petersen og kone følgende: 2 fuldstændige senge, 1 skatol, 3 gamle kister, 2 skrin, 1 klædeskab, 2 små borde, 4 stole, 2 lænestole, 1 smørtønde, 1 ølanker, 1 jernkakkelovn med kobberør, 1 ildbækken, 1 strygejern, 2 kobber tekedler, 1 kobberpote, 1 morter, 1 stueur, 1 spade, 1 håndøkse, 1 tornøkse, 1 dejtrug og 1 håndtrug.

Videre bestemtes i kontrakten:

- a. De skulle have fri bolig i den forhånden værende aftægtsbolig og loftsrummet oven over boligen. Ret til at bruge halvtaget ved den vestlige ende af huset og have passende plads til opbevaring af deres brændsel.
- b. Til have skulle de have den på nordsiden af huset liggende indhegnede have og det vestlige stykke af den syd for aftægtsboligen liggende have og stikkelsbærbuskene for østenden af denne. Endvidere frugten af 2 i havestykket stående æbletræer og halvdelen

- af pærerne fra et syd for haven stående træ. Haven skulle årligt gødes for dem.
- c. 1 ko og 2 får skulle holdes og fodres for dem.
  - d. Mellem jul og kyndelmisse skulle de have: 3 tdr. rug, 2 tdr. byg, 2 tdr. boghvede, 1 td. malt og 4 skæpper havre.
Til mikkelsdag: 2 pund humle og 3 lispund heglet hør.
Til mortensdag: 1 skæppe salt, 7 pund afsmeltet talg, 1 fedt svin, som hakenrent skulle veje 7 lispund, samt 4 fede gæs. Det skulle være levende gæs, som aftægtsfolkene selv skulle vælge.
  - e. Årligt til passende tid skulle de have 6000 strøgne tørv og 4 læs træ. Hvert fjerdingår en håndskilling på 4 rbd. Ugentlig skulle de have 4 hønseæg og daglig, når aftægtskoen stod sen, 1 kande nymalket mælk.
  - f. Bolsmanden skulle lade haven grave for dem, koen malke og mælken bringe ind til dem. Han skulle, når de forlangte det, lade skumme, kærne, bage, brygge og byge for dem. Han skulle også holde tjenestepige for dem og give hende kost og løn.
  - g. Ligeledes skulle aftægtsfolkene have fri adgang til kørsel og til en ridehest, dog ikke i den travle pløje- og høsttid, undtagen når det blev nødvendigt. De skulle nyde omsorg og pleje i alderdommens dage, og når de blev svage. De skulle have ret til at bruge et mands- og et kvindesæde i Nybøl kirke. Når aftægtsfolkene skulle ønske at flytte bort fra boligen, vilde ydelsen af koen og havejorden være at taksere af uvildige mænd og betaling at yde dem i overensstemmelse hermed. Den øvrige aftægt skulle bringes dem der, hvor de tog bolig indenfor sognet. Flyttede de længere bort, skulle de selv lade den hente.

Denne aftægtskontrakt fortæller os, at alle børn fik et godt udstyr med hjemme fra bolet, når de »gjorde deres lykke«. I rede penge fik sønnerne altid dobbelt så meget som døtrene, broderparten. Der blev sørget for dem, når de var soldat, og når de blev syge. Det hjemlige bol var deres faste tilholdssted, indtil de kunne klare sig selv ved giftermålet.

Der er nævnt meget i denne kontrakt, som en samler i dag ville være lykkelig ved at eje. Skatol og kister af egetræ, kobberkedler og et stueur, måske var det et af de gode, gamle »bornholmere«, lavet i nabosognet Sottrup. Derimod står der intet om bøger. De var endnu

en sjældenhed. Dog oplyses det i 1805, da Jens Clausen, »Dalsager«, Stenderup, flyttede på aftægt, medtog han: biblen, 1 huspostille, 2 salmebøger og Johan Arends: Christentum. Han har sikkert læst mere, end det var almindeligt den gang.

Her i denne kontrakt er æbletræernes navne ikke nævnt, men vi kender fra andre kontrakter navne som: Grabauer, Romersk Kikkert, Pigeon, Krigs og Paradis. Kartofler nævnes første gang i en aftægtskontrakt i 1839, så vi må regne med, at de først er blevet almindelige her i sognet på dette tidspunkt.

Der står, at aftægtsfolkene havde ret til et mands- og et kvindesæde i Nybøl kirke. Det lyder måske underligt i dag. Kirken var den gang delt i en mandsside mod syd og en kvindeside mod nord med hver sin indgang. Hvert bol rådede over et vist antal bestemte pladser på begge sider. Alle stader var nummererede; der blev ført et stolestaderegister, og vé den mand eller kvinde, der satte sig på en andens plads. Først efter 1920 blev det langsomt almindeligt, at koderne satte sig ved deres mænd.

Om begravelsen står der intet her, men i flere kontrakter står der, at bolsmanden skal give aftægtsfolkene en kristen begravelse efter sognets skik. Til gengæld skulle han så have nogle nærmere nævnte indbogenstande efter deres død.

Mange af disse gamle aftægtsbestemmelser har holdt sig helt op til vor tid. De var absolut gode i den tid, da man ikke kendte til folkepension og alderdomshjem. Den gang skulle de gamle klare sig selv, og det er forståeligt, at de sikrede deres alderdom så godt som muligt. For den nye bolsmand betød det også, at en stor del af købesummen blev betalt med denne aftægtsydelse. Der skulle derfor ikke så mange kontante penge til at overtage et bol.

Fra fæste til fri ejendom.

Omkring 1850 blev det muligt at få fæsteforholdet afløst, og den sidste rest af hoveriet afskaffet. Der skulle herfor betales en sum en gang for alle, men nogle steder fortsatte de årlige ydelser alligevel bare under en anden form.

Et kådnersted i Stenderup fik i 1846 sit fæsteforhold til Gråsten ophævet. Det kostede Iver Jørgensen på »Bruseng« 50 rigsdaler en gang for alle.

Fra hospitalsgården »Tavhav« i Stenderup har vi ret udførlige oplysninger. Ved tilsikringsdokument udstedt i Sønderborg den 14. januar 1856, ophæves fæstekarakteren for Hans P. Sørensens ejendom i Stenderup:

»Således at denne ejendoms fæstekarakter i fremtiden skal være aldeles ophævet, og det ovennævnte fæstebolsted altså herefter skal være aldeles fri for alle samme i henseende til salg og arvegang påhvilende indskrænkninger og følgelig agtes lige med anden selvejerjord, som køberne skulle være berettigede til at skalte og valte med som med deres øvrige velerhvervede og fuldkomne ejendom«.

Denne frigivelse, der var fremtvunget af tiden, var ikke fra hospitalets side tænkt som en gave til dets fæstebønder. H. P. Sørensen skulle straks betale 200 rdl. og desuden forpligte sig til i stedet for tidligere fæsteafgifter at udrede følgende til hospitalets kasse:

1. En årlig kanon bestående af 4 tdr. byg og 7 tdr. 4 sk. havre samt 25 rdl. i rede penge hvert år ved juletid.
2. 16 rdl. årligt i kontribution, der erlægges mikkelsdag.
3. Til hospitalsforstanderen årlig som hidtil 1 læs deputathø og en mager gås.
4. Ved ejerskifte erlægges 20 rdl. til hospitalets kasse.
5. Og endelig deltage i hospitalets årlige bidrag til amtsrepartionsfonden, stilling af rytterhest, krigskørsler og de øvrige leverancer, som udskrives efter plovstal, i samme forhold som bolet hidtil har deltaget, nemlig efter 5/6 plov.

Og skulle disse afgifter til evige tider uafløselige hvile på og udredes af det her omhandlede ejendoms bolsted, og til dette øjemed sikres ved, at indprotokolleres på køberens folium i hospitalets skyld- og panteprotokol med 1. prioritets panteret i alt, hvad køberne ejer eller ejendes vorder.

Hospitalet søgte på denne måde at sikre sig faste indtægter i al evighed. Men tiden rider hurtigt, og snart faldt alle disse afgifter også væk.

Nu da bolene var bleven frie, kunne der skaltes og valtes med dem efter for godt befindende. Det var ikke altid af det gode. Kom en mand i pengetrang, kunne han sælge nogle marker fra. Og hvad der var værre, en pengestærk mand kunne købe et helt bol og »slagte« det. Det gik for sig på den måde, at han først solgte besætningen og derefter en større eller mindre del af jorden fra, måske også nogle af

Dalsager. Den sidste stråtekte gård i Stenderup. Bygget i midten af det forrige århundrede.

bygningerne. På den frasolgte jord kunne der så oprettes småbrug på 10—15 tdr.

I 1863 »slagtede« Jens Clausen Tørvemosegaard i Stenderup. Det 72 tdr. land store bol blev delt på følgende måde:

Ved bolet forblev 33 tdr. Til oprettelse af 3 nye brug solgtes til Chr. Christensen, Mindebjerg, 13 tdr., til Nikolaj Andresen, Skodsbøl 9 tdr. og til Chr. Jørgensen Volf i Dynt 12 tdr. Desuden solgtes ca. 5 tdr. til 2 kådner i Stenderup. Ejerne af disse nye brug blev i tysk tid benævnt parcelister, ligesom ejeren af Tørvemosegaard benævntes stamparcelist.

Ved overgangen til fri eje ophørte også betegnelsen bol og bolsmand, nu blev det til gård og gårdejer.

Bonden ta'r på højskole.

I midten af 1800 tallet var der en voksende trang i landbokredse til at lære noget mere, ikke alene på det faglige område, men også på

det åndelige. Folkeskolen blev langsomt bedre og bedre, selv om man i mange hjem anså det for mere vigtigt, at børnene hjalp til hjemme i bedriften i stedet for at passe skolen. I 1852 klager læreren i Stenderup over dette forhold.

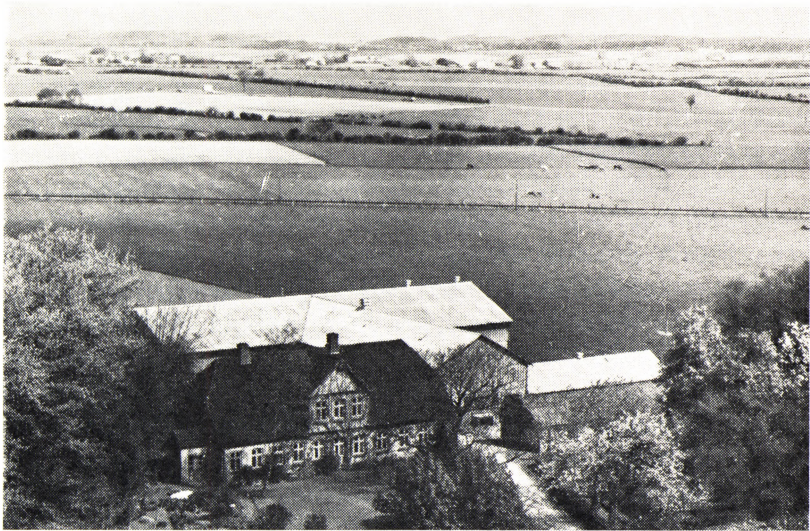
I 1844 oprettedes den første folkehøjskole i Rødding af C. Flor. Min farfar, Peter Petersen, Ragebøl, var i sommeren 1861 elev på denne skole. Med den tids færdselsmidler var det en lang og besværlig rejse dertil. Han fortæller selv: Kl. 8 med skib fra Sønderborg til Årøsumd, og derefter til fods først til Haderslev; herfra håbede vi at kunne køre med dagvognen videre vestpå. Men da den var kørt en halv time før vor ankomst, fortsatte vi efter et kort hvil igen til fods mod Rødding. Hertil ankom vi ved midnatstide godt trætte efter en spadseretur på 6 mil.

Ved slutningen af skoleopholdet skriver han blandt andet: »Det var vel ikke af vejen, at jeg nu spurgte mig selv, om jeg har lært noget for de penge, jeg har givet ud for mit ophold her på skolen. Jeg skulle måske nu i manges øjne vide besked om alt muligt. Det gør jeg ikke; men just det, at jeg selv ved det og vil vedgå det, just det er meget værd. At kende sig selv er meget værd, det modsatte bringer mange folk i elendighed og armod, idet de befatter sig med ting, som de slet ikke forstår og derfor ikke kan magte.

Jeg vil især bruge mine kræfter på det, der vedrører landbruget. Og jeg håber, at det, jeg i den henseende har lært her, vil være mig til stor gavn og bære frugt, så at den kapital, jeg har anvendt til erhvervelsen af kundskaber, nok skal bære gode renter«.

I Aagaard syd for Flensborg var der blevet oprettet en landboskole. I sommeren 1863 og indtil krigsudbruddet i februar 1864 var Jørgen Lorensen, Grønvang i Stenderup, elev på denne skole. Den 21. januar 1864 skriver han blandt andet følgende hjem: »Det er slet ingen umulighed, at krigen endnu kan slide over. Der er begyndt at blive uenighed »derausen in das grose Vaterland«, og de må først finde rede i deres egne ben, førend de kan løbe ned og spise vort Slesvig til frokost, som de ville sidst«.

I vinteren 1869—70 var Jørgen Lorensen elev på Sandbjerg højskole. Skolen her havde kun en kort levetid.

Tørvemosegaard. Den ene af de to udflyttergårde i Stenderup.

Landboforeningen.

Også på anden måde kom der oplysning og viden ud til landboerne. I 1862 oprettedes den sundevedske landboforening. Den afløste en afdeling af den mellemslesvigske landboforening, som var oprettet i 1852. I de forløbne hundrede år har den sundevedske landboforening haft stor betydning for landbrugets udvikling på Sundeved. Fra 1867 til 1922 holdt den sine møder i Nybøl kro, hvor nu foderstof-foreningen har til huse. Nybøl lå omtrent midt i området. Og når man skulle færdes til fods eller med hest og vogn, var vejlængden af meget større betydning end i dag. Enkelte kom også ridende, så der skulle stor staldplads til.

Der var opgaver nok at tage sig af for den nye forening. Siden udskiftningen for hundrede år siden var der kommet meget nyt frem på landbrugets område. Mergling og dræning havde man kendt i nogle årtier, og nu kom det allernyeste, kunstgødningen.

Kornpriserne var i denne periode fortsat stigende, så der var en voksende velstand blandt landbefolkningen fra midten af 1830'erne, da man havde overvundet følgerne af statsbankerotten, og indtil 1880, da kornpriserne igen faldt fra år til år.

Efter landboforeningens protokol ses det, at kornudbyttet på Sundeved i 1869 kun var på 10 fold og derunder. Kalkindholdet i den mergel man med megen møje og besvær kørte ud på markerne, var ofte alt for lavt. Man hældte noget syre over den, og hvis den bruste, var den god nok.

Ved den første dræning var man bange for, at markerne blev for tørre om sommeren, når man afledte for meget vand. Man brugte derfor kun én tommers rør, og de blev lagt i altfor ringe dybde. Der gik ikke mange år, inden de var stoppet med jord.

Den første kunstgødning, der kom frem omkring 1850, var fosforsurt kalk. Efter 1860 kom guanoen. Det var en naturlig kvælstofgødning fra Peru. Men da den var temmelig dyr, blev der kun anvendt små mængder af den. Et årti senere kom så Chilesalpeteren. Et navn, som vi kender den dag i dag.

Fra gammel tid havde man altid haft et skifte eller to liggende brak. Når jorden hvilede et år, gav den så meget mere det følgende år. Omkring 1880 begyndte man så småt at dyrke roer her på Sundeved, ivrigt tilskyndet dertil af landboforeningens formand, Claus Peter Wolff, Gammelgab. Han havde været i Skotland og lært roedyrkingen der. Og man opdagede nu, at roemarken kunne gå i stedet for brakmarken, især hvis man brugte noget kunstgødning. Men brakmarkerne holdt sig dog helt ind til den første verdenskrig. I 1878 lå 8 % af jorden brak her på enen, men i 1913 kun 2 %.

Maskinalderen begynder.

Indtil midten af forrige århundrede var de eneste hestetrukne redskaber ploven og harven. Den eneste »høstmaskine« var leen og den eneste »tærskemaskine« var plejlen. Vi ved ikke, hvornår og hvem der fik de første maskiner her i sognet. Men i 1862 køber landboforeningen en høstmaskine til afprøvning. Den har sikkert ikke arbejdet tilfredsstillende, da den allerede sælges igen året efter.

Langt op i dette århundrede blev alt korn og græs på de mindre ejendomme her i sognet endnu høstet med leen. Jeg mindes endnu fra den første verdenskrig, da vor nabo, Nikolaj Andresen, blev indkaldt til krigstjeneste, ville vi gøre ham den tjeneste at slå hans græs med maskine. Men hans gamle far, Jakob Andresen, der da var over 70 år, gik bagefter maskinen med en le og pudsede efter for at demon-

strere, at de nymodens maskiner ikke kunne gøre det så godt som leen.

Den første høstmaskine var aflæggeren. Der skulle syv raske karle eller piger til for at følge den med opbindingen. Kort før den første verdenskrig kom selvbinderen. Under krigen måtte man dog igen tage aflæggeren i brug, da man ikke kunne få bindegarn.

Det var et stort fremskridt, da plejlen først i dette århundrede blev afløst af de store tærskeselskaber. Vel havde de fleste bøndergårde dog forinden haft en hestetrukken pigmaskine, der nok kunne slå kærnerne af aksene og skille halmen fra korn og avner; men rensningen af kornet skete bagefter på en håndtrukken rensmaskine. Kornet blev så skovlet i sække eller først i en halvtønde for at blive målt. Skovlene var hjemmelavede træskovle, og kosten var lavet af rughalm med enkelte tynde grene imellem.

På de mindre landejendomme brugte man dog plejlen endnu nogle år efter genforeningen. Jeg husker en dag i 1922, vi gik hjem fra skolen i Stenderup og kom forbi »Bruseng«. Den øverste halvdør ind til loen stod åben, og indenfor stod Hans Christensen (Kromand) i skjortæærmer og svang plejlen. På døren havde han med kridt skrevet fem totaler. Vi var nysgerrige og gik hen og så på ham. »Ved I, hvad disse fem tal betyder?« spurgte han. Det kunne vi selvfølgelig ikke svare på. »Det er den dato, vi har i dag«. 22-2-22, altså 22. februar 1922.

De store tærskeselskaber, hvoraf der var to i Stenderup, var dannet på den måde, at 8—10 bønder enedes om i fællesskab at købe et stort tærskværk med presser og med et damplokomobil som trækraft. Efter høst gik det så på omgang efter en fastlagt plan og klarede hele tærskearbejdet på en gård på mindre end en uge, hvor man før med plejlen havde været hele vinteren om dette arbejde.

Det var nogle tunge maskiner at flytte, ofte måtte der fire heste spændes for dem. Fyrbøderen og ilæggeren, der måtte møde en time eller to før de andre om morgenen, var fast mandskab ved disse tærskværker, ofte gennem årtier. Ialt krævede disse værker en 10—12 mands betjening. Negene skulle forkes hen til maskinen. Sækkene tages fra, vejes og bæres på loftet. Halmen sættes ind i laden igen, jo der var nok at gøre.

For børnene var det festdage, når tærskværket kom på gården. De store børn fik fri fra skole, så de kunne tage et nap med, hvor

det kneb. På det sorte lokomobil, der blev fyret med kul, kunne der steges de herligste æbler, de smagte meget bedre end dem, man stegte i kakkelovnen. Hvor kunne det give et sæt i én, når fyrbøderen lod dampfløjten lyde for at markere, at det var spisetid eller fyraften. Maden var også lidt over det almindelige i disse dage. Der vankede altid suppe den ene dag. Og det skete også, at brændevinsflasken kom på bordet i hvert fald den sidste dag.

Da elektriciteten i 1922—23 kom til vort sogn, fik hver gård sit eget tærskværk med presser, og disse tærskeselskaber blev efterhånden opløst. Elektricitetens fremkomst betød en revolution på mange felter, især hvad belysningen angår. Elektromotorens store udbredelse, som vi kender i dag, tog længere tid. Flagermuslygten var det eneste belysningsmiddel i stald og lade. Den lavede en lyscirkel uden om den mand, der gik med den, på et par meter i diameter, resten af stalden lå i halvmørke. Særligt slemt var det sidst på ugen, når glasset var halvsort. De blev af pigerne pudset og gjort rene hver lørdag.

Der var dog enkelte gårde her i vort sogn, som lige inden den første verdenskrig fik installeret deres eget elektricitetsanlæg. I Stenderup fik »Vestervang« og »Ravnhøjsgaard«. Det var jævnstrømsanlæg med en mængde akkumulatorer, der blev opladet ved hjælp af en motor.

Efter 1923 fik hver gård også sin egen kværn og kunne nu male sit korn selv. Den ugentlige tur til møllen hørte op. Vi havde tre møller her i sognet. To vindmøller og en vandmølle. De har måttet give op, den ene efter den anden. Vandmøllen standsede ca. 1925. Stenderup mølle blev nedbrudt i begyndelsen af 1930'erne. Den var bygget af Peter Christensen, der senere flyttede til Nybøl, i året 1900. Længst holdt Nybøl mølle sig; men til sidst måtte møller Nis Gorrissen også standse dens vinger. Nu er den historiske mølle ved at blive restaureret, hvad vi kun er glade og taknemlige for. På sin høje bakke kan den ses langt omkring, og Nybøl sogn ville være fattigere uden den.

Den første traktor kom til Stenderup i 1922. Det var gdr. Kresten Lorensen på »Grønvang«, der købte en stor og meget klodset »International« traktor. Den blev kun brugt til at trække en tofuret plov og selvbinderen i høsten. Senere var der flere her i sognet, der anskaffede den noget lettere »Fordson« traktor. Men det er først efter 1945, da de tunge jernhjul blev afløst af gummihjul, at traktoren

helt overtog hestens rolle ved landbruget. I dag kan hestenes antal i vort sogn tælles på én hånd.

Der kunne endnu berettes mangt og meget om livet i vort sogn i ældre tid og indtil vore dage. Men mange af disse ting hører hjemme under de enkelte gårdes historie. Begivenheder og hændelser får først rigtig værdi for eftertiden, når de ikke blot er almene, men kan tidsfæstes og sættes i forbindelse med virkelige mennesker, der har levet her i sognet. Lad mig slutte med at citere et brev, som Hans Chr. Ludvigsen, Langballegaard i Nybøl i 1922 skrev til Cathr. Petersen, Ragebøl. Hans Ludvigsen var født 1841 og var gift med Cathr. Petersens søster, Marie. Cathr. Petersen, der var gift med gdr. Peter Petersen, Ragebøl, var født 1842 som datter af Peter Lorensen, »Grønvang« i Stenderup:

Kære Cathrine.

Jeg tænker, du har det som jeg, nu er vi gamle, og tankerne går tilbage til de unge dage. Kan du huske, hvor ofte vi fire, Marie og du, Peter Petersen og jeg, gik om aftenen fra Stenderup til Sønderborg for at se danske skuespil. Du og Peter var vist den gang hemmeligt forlovede. Marie og jeg blev det så senere.

Eller husker du, når vi nytårsaften var en del unge sammen i jeres pissel, og din far tog sæde på en kiste og spillede op til dans.

Tit går tankerne tilbage til den gamle gård her i Nybøl, som den var, da jeg kom hertil. Der var lavt til loftet, men hyggeligt, så der er også levet lykkelige og gode dage der.

Nu er vi begge gamle. Men Gud ske lov, både du og jeg har det godt på de gamle dage, og at vi oplevede at komme tilbage til vort gamle fædreland.

Din hengivne svoger

Hans Ludvigsen.

Dette brev vidner om, at man var mere lykkelig og tilfreds i gamle dage med de ofte beskedne kår, man da levede under. Der var kun få adspredelser. Når man skulle vandre til fods, var det begrænset, hvor langt man kunne nå omkring i den beskedne fritid. Måtte

vi fortravlede nutidsmennesker finde tilbage til lidt af denne lykke og tilfredshed.

Af henfarne slægter jeg arved den vang,
hvis muld jeg for udsæd nu pløjer.
Her rydded de marken for stene engang
og dyrked den siden med suk eller sang.
Nu, Herre for dig jeg mig bøjer.
(C. R. Sundell)

KILDER

Kirkebøger fra Nybøl 1642—1930.
Jordebog m. m. fra Stenderup 1768 og fremefter.
Udskiftningsakter fra Nybøl 1768.
Tingsvidner fra Nybøl Herredsting.
Skyld- og panteprotokoller.
Den sundevædske Landboforenings jubilæumsskrifter.

Beretninger for
Historisk Samfund for Als og Sundeved
og
Museet på Sønderborg Slot

Beretning aflagt på HISTORISK SAMFUND FOR ALS OG SUNDEVED's generalforsamling på Teaterhotellet, Sønderborg, den 18. marts 1975 af formanden, læge H. Roesdahl, 6473 Tandslet.

— — —

For *Historisk Samfund for Als og Sundeved* har det forløbne år m. h. t. medlemstal og aktiviteter været absolut tilfredsstillende.

Vort medlemstal var sidste år 1125, 28. februar 1975 1185, hvoraf 59 livsvarige, således at den naturlige afgang ved død og bortflytning fra egnen så langt er opvejet ved nyindmeldelser.

Blandt de medlemmer, vi har mistet ved død, kan jeg ikke undlade her at mindes vort bestyrelsesmedlem i omkring 20 år, forretningsfører August Korse, Broager.

Korse var aktiv historisk interesseret i hjemstavnhistorien med vel nok teglværkerne på Broagerland som sit speciale; herom har han også ydet bidrag til vore årbøger, og når vore foreningsudflugter gik til Broagerland, var han den selvskrevne fører. Han påbegyndte en meget dybtgående Broagerlands historie, men den slog kræfterne desværre ikke til til at fuldende. I vor bestyrelse vil vi mindes Korse som en meget flink, korrekt og interesseret kollega.

Vi har også mistet et andet af vore meget aktive medlemmer, Jørgen Andresen, Rinkenæs, som vil være de fleste i vor forening bekendt. Også han havde beskæftiget sig meget med sin hjemstavs historie og tillige skrevet sange til hjemstavnsens pris. Til det sidste tog han, sin høje alder til trods, livlig del i vor forenings foranstaltninger, og jævnlig tog han ordet, sidste gang under vor udflugt til Ditmarsken, og som så ofte før netop for at udtrykke den glæde han fandt ved at være med i vor forening.

Skal vi ved at rejse os mindes disse to benævnte sammen med de andre ubenævnte medlemmer af vor forening, som er døde i det forløbne år.

Efter Korsens død tiltrådte hans suppleant, gårdejer Svend Hollen-

Mindestenen ved »Dusind Düwels Warff«. Fra Samfundets store udflugt til Ditmarsken i juni. Foto: H. P. Hansen.

sen, Mølmark, bestyrelsen, og ved sidste bestyrelsesmøde havde jeg lejlighed til at byde vort nye medlem velkommen.

Der har i det forløbne år været afholdt 3 bestyrelsesmøder samt talrige forretningsudvalgs-, redaktionsudvalgs- og turudvalgs møder.

Jeg har repræsenteret vor forening ved indvielsesfesten for nybygningen ved landsarkivet i Åbenrå, vor næstformand og vor kasserer har repræsenteret os ved Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Holstebro, og vor næstformand har deltaget i et kursus for årbogsredaktører i Silkeborg. Foreningens regnskab er på bedste vis blevet varetaget af vor kasserer, Peter Petersen med fru Jutta Miang som forretningsfører, og det glæder os meget, at den ordning kan fortsætte. Jeg takker både Peter Petersen og fru Miang for det store arbejde, de derved udfører for vor forening. En væsentlig hjælp i forretningsførelsen er, at vi stadig kan låne Grænseforeningen for Sønderborg Amts adresseringsmaskine, og derfor takker vi denne forenings formand, overlærer Johs. Fink, som i sin egenskab af medlem af vor bestyrelse også er her tilstede.

Af aktiviteter har vor forening afholdt de sædvanlige to excursionser samt en del foredrag.

Ved vor generalforsamling den 27. marts forrige år, som var besøgt af 100—150 medlemmer, holdt museumsinspektør Neumann, Haderslev, et meget interessant foredrag om de udgravninger, han selv havde foretaget af Olmersvolden nær Tinglev, og om de tanker man måtte gøre sig angående dens bygning.

I slottets foredragsaal holdt museumsinspektør Slettebo den 22. april foredrag om Sønderborg Slots historie, og sammesteds afholdtes den 4. september et efterårsmøde i tilslutning til museets »Icom«-udstilling »Nord og syd i Skandinavien«. Her talte museumsinspektør Slettebo om udstillingen, og vor forenings formand gennem mange år, landsretssagfører B. Miang talte om »Samerne«, hvorefter udstillingen blev beset.

Til begge disse arrangementer var der 100—150 tilhørere.

Vor sommerudflugt gik til Ditmarsken.

Over Husum—Heide gik turen til Hemmingsted, hvor Slettebo på mindepladsen for *Dusind Düwels Warff* talte om ditmarskerkrigen i 1500, hvor den veludrustede dansk-holstenske hær led sit formædelige nederlag overfor de langt færre ditmarskerbønder. Her orienteredes også om de tyske olieforekomster og om det nærliggende Hemmingsted-olieraffinaderi. Efter i Meldorf at have set bondegårdsmuseet, spistes der på »Holländerei«. Her orienteredes om Ditmarskens geografi, topografi og erhvervsforhold, hvorefter pastor Fl. Møller, Tønning, holdt et dybtgående foredrag om Ditmarskens historie, hvor han især klarlagde de specielle retsregler, som sammen med naturforholdene havde givet landsdelen dens særpræg. Der var tid til at bese byen med dens store kirke og fine museum, hvorefter turen gik over Marne til det kæmpemæssige dæmnings- og sluseværk ved Ejderens munding, som også blev forklaret og beset. På Ejderstedt passeredes Tønning, og over den nærliggende Ejderdæmning kørte man atter ind i Ditmarsken, hvor Slettebo på Lunden kirkegård fortalte om de talrige store, endnu bevarede slægtsbegravelser. Turens sidste ophold var Svabsted, hvor eftermiddagskaffen serveredes på hotellet med den henrivende udsigt over Trene-knæet; her orienteredes også om egnen. Hjemturen gik over Hollingsted, langs Dannevirke og delvis ad Hærvejen til Flensborg.

Turen er den længste, vi endnu har været på, og deltagerantallet, 210 fordelt i 6 busser, det største, vi har haft på en heldagsudflugt. Begge dele må anses for et absolut maximum, men vel også grundet

Ved Lunden kirke.
Fra Samfundets store
udflugt i juni.
Foto: H. P. Hansen.

det gode vejr og det almene ikke mindre gode humør gav mange deltagere udtryk for, at det var en både hyggelig og udbytterig tur.

Efterårsudflugten, som altid henlægges til en lørdag eftermiddag, fandt sted den 5. oktober og gik til Sundeved. Først besøgte vi det fine nyrestaurerede Sandbjerg Slot og derefter Gråsten Slotskirke og park. Begge steder var museumsinspektør Slettebo selskabets guide. I kirken spillede organist frk. K. Jacobsen, og efter foredraget sang man fælles en salme for at nyde akustikken i det helt fyldte kirkerum. Afslutningssamværet foregik på Gråsten Landbrugsskole, som havde dækket et delikat kaffebord til det meget store selskab. Her holdt formanden Filt-Jensen et livligt foredrag om det gråstenske jordegods med en mængde for de fleste nye oplysninger.

Til denne excursion var der trods meget ustabil vejr mere end 250 deltagere, vistnok det største deltagerantal til nogen foranstaltning i foreningens historie, men p. gr. af den store venlighed fra Gråsten Landbrugsskoles side afvikledes også denne tur i fuld harmoni.

Med undtagelse af heldagsudflugten er disse arrangementer afholdt uden udgifter for deltagerne.

Bestyrelsen synes, at disse aktiviteter er afviklet tilfredsstillende, men vort ømme punkt har af flere grunde været og er stadig vor årbog. Årbogen for 1973, vor skriftrække nr. 52, museumsinspektør Slettebo's bog om Sønderborg Slot er nu kommet. Det er med betydelig forsinkelse, men resultatet er blevet ikke blot godt, jeg synes, det er blevet særdeles fint — og så glemmes forsinkelsen. Vor årbog er virkelig blevet bogen om Sønderborg Slot, og jeg vil her på vor forenings vegne gerne gratulere Slettebo med det smukke værk; for vor forening er det en glæde at indlemme dette smukke og så rigt illustrerede lokal- og almenhistoriske værk i vor skriftrække.

Men det er kun den ene side af sagen.

Den anden er, at årbøgerne er ved at spolere vor økonomi totalt, og det til trods for, at Slettebo ikke har fået en eneste øre i forfatterhonorar fra os, det er simpelthen den almene inflation, der er årsag dertil. Denne årbog er dobbelt så dyr som den foregående, den har alene til bogtrykkeren kostet 27.000 kr. mod 13—14.000 kr. for den foregående, og den næste årbog er kalkuleret til at blive lige så dyr. Dertil kommer så yderligere portoforhøjelserne. Det betyder altså, at hvert medlem får en bog til ca. 25 kr. frit tilsendt for et medlemskontingent på kun 20 kr.; det vil alle forstå er umuligt ret længe. Så bliver spørgsmålet, skal vi nøjes med at udsende en årbog hvert 2.—3. år, eller skal vi forhøje kontingentet. I sidste tilfælde bliver det nødvendigt med en relativ meget stor forhøjelse, men *reelt* bliver det til at overse, en forhøjelse, der er mindre end prisen på den kop kaffe, De om lidt skal drikke, men svarende til prisen på en pakke cigaretter. Vi skal afgøre det her på generalforsamlingen, men kassereren vil senere komme detaljeret ind derpå.

Vor næste årbog, den er for 1974, om de alsiske amtsbaner, er færdig til at gå i trykken, vi er ved at indhente tilbud på den. Og har vi råd som hidtil, vil det sandsynligvis også være muligt at få dette års årbog, altså den for 1975, frem i år eller i hvert fald lige i

begyndelsen af næste år, således at vi indhenter forsinkelsen. Det er meningen, at 1975-årbogen skal omhandle emner fra Sundeved. Som De vil forstå, ligger vi heller ikke m. h. t. årbøgerne helt på den lade side.

Men jeg gentager, de voldsomt stigende udgifter til bogtrykning, porto og forsendelse er for tiden virkelig ved at kvæle os.

Fra kulturministeriet får vi et tilskud på 2.000 kr., og vore årbogsannoncører betaler deres annoncer såre vel, begge dele takker vi for. Desuden har i år både Sundeved og Sydals kommuner sendt os tilskud på 300 kr. Også disse symbolske tilskud takker foreningen for; vi ser deri en anerkendelse af vort arbejde også hos disse kommunale myndigheder.

Men som man let vil kunne regne sammen, skæpper disse tilskud med vore nuværende udgifter for øje kun meget lidt i vor kasse. Hvad hjælper det så, at vor forenings administrationsudgifter er helt minimale, og at vore årbogsforfattere og foredragsholdere af interesse for vor forening gør deres oftest meget store og tidsrøvende arbejde enten helt gratis eller for en helt fiktiv betaling, når vi har inflatoriske raketagtigt stigende uomgængelige udgifter.

Vi bliver nødt til at have større indtægter, hvis vor forening skal fortsætte under sin nuværende form — og det synes jeg, den skal. I bladene ser man, at vor søsterforening i Åbenrå, »Historisk samfund for Sønderjylland« af kulturudvalget for Sønderjyllands amt har fået en bevilling på 20 øre pr. indbygger i landsdelen, det bliver den pæne sum af 40—50.000 kr. om året. Tilskud af den størelsesorden drømmer vi slet ikke om, de er ikke nødvendige for os, men jeg håber, at de kulturelle udvalg såvel fra amtskommunen som fra storkommunerne i det område, vi særlig dækker, vil få øje for vore besværligheder og give os en håndsrækning i en os udefra påført vanskelig økonomisk situation; bestyrelsen har i hvert fald i sinde at henlede opmærksomhed derpå.

Disse vanskeligheder er naturligvis ikke specielt vor forenings, dem har vi fælles med alle andre kulturelle foreninger, og jeg er da heller ikke i tvivl om, at vor forening vil overvinde dem.

Jeg tror, at vi vedblivende vil kunne rose os af at være den historiske forening i landet, der har størst opbakning i befolkningen og det tværs hen over alle endnu eksisterende sociale og nationale skel, hvilket vi ser som en stor berigelse for vor forening.

Og sluttelig vil jeg så på hele bestyrelsens vegne sige, at det har været en stor glæde at lede denne forening, hvor medlemmerne slutter op om arrangementerne, som næppe heller noget andet sted i dette land.

Museet på Sønderborg slot.

Museets besøgstal er gået jævnt frem siden 1973 og er nu oppe på næsten 70.000. Den væsentligste del af stigningen falder på lokale, d. v. s. sønderjyske skoler og på egnens beboere. De forbedrede muligheder for særudstillinger og indretning af en undervisningsstue er hovedårsagerne til dette.

Af særudstillingerne var »Nord og syd i Skandinavien« langt den største — det var den mest omfattende udstilling, museet nogensinde har arrangeret ved egne kræfter. Den blev gennemført ved et stort tilskud fra Nordisk Kulturfond og ved lån fra en række danske, svenske og norske museer og institutioner. Den var på én gang et vellykket resultat af et nordisk samarbejde og et forsøg på at samle natur, kultur og historie i en større sammenhæng. Den samlede et stort besøgstal og er blevet rosende omtalt, også af udenlandske eksperter. En del af det udarbejdede materiale er siden udnyttet ved udlån, og der er lavet en smuk lysbilledserie fra udstillingen.

En anden særudstilling var bygget op omkring en meget fin model af Havbogade med Vendepladsen. Johan Brag, der er født og opvokset i gaden, havde med stor dygtighed og omhu lavet den spændende model, hvor han gengav husene med største nøjagtighed. Mange gamle sønderborgere benyttede lejligheden til at besøge denne lokalhistoriske udstilling. I december 1974 arrangeredes en legetøjsudstilling, hvortil der foruden museets egne samlinger låntes ting fra private, bl. a. en sjælden dukketeater-samling og en fornem samling dukker. I januar 1975 havde museet abonneret på en vandreudstilling med mexikansk folkekunst. I februar/marts opbygges en udstilling om emnet »fugle«. Her vistes de to ældste danske værker med fugletegninger, det ene udført af alsingeren N. Kjærboelling, sammen med en stor samling udstoppede fugle. Desuden vistes et rigt udvalg af de særligt alsiske fjerfuglebilleder, og i en montre vistes fuglemotiver i folkekunsten. Til denne udstilling var

lånt materiale fra Universitetsbiblioteket, Zoologisk Museum og fra flere private.

I påsken afholdtes endelig en stor kunst-udstilling, arrangeret af Sønderborg Kunstforening og kunstnersammenslutningen »Corner«. Den fyldte hele 2. sal i vestfløjen, og kunstværkerne tog sig særdeles godt ud i de smukke rum. Museet benyttede lejligheden til at købe et maleri af Johs. Carstensen og et af Viggo Kragh-Hansen og en række grafiske arbejder af Victor Brockdorf.

Særudstillinger kræver ofte et stort forarbejde, og de lægger stort beslag på museets arbejdskraft. De vil derfor normalt ikke kunne arrangeres indenfor den efterhånden meget udstrakte lejrskole-sæson, og det må erkendes, at det heller ikke var muligt at lave så mange i museets egen regie, hvis ikke museet havde en god medhjælp i militærnægtene og revalidender. En håndværker eller udstillingstekniker er dog hårdt tiltrængt, hvis museets udstillingsaktivitet skal fortsætte. Også kravene til opsyn og rengøring stiger med det stigende besøgstal, og for at imødegå de derved øgede lønudgifter har museet fra 1. april 1975 sat billetprisen op til 2,00 kr. for voksne og 1,00 kr. for børn.

Museet har foretaget en del indkøb i det forløbne år. Foruden de ovenfor nævnte billeder er til kunstafdelingen købt et maleri af Johs. Carstensen og et litografi og en tuschtegning af K. Sønderburg. Mønt- og medaljesamlingen har især været flittig med nye indkøb, og der er indkøbt enkelte ting til de kulturhistoriske samlinger. Som sædvanlig har museet modtaget en lang række gaver, bl. a. skomager- og snedkerværktøj samt en del legetøj, det sidste et resultat af december-udstillingen. Bestyrelsen for det nu nedlagte »Sønderjysk Hjemnevæv« har besluttet at overdrage hele den omfattende prøve- og mønstersamling til museets tekstilsamling. Der er her tale om en meget smuk og værdifuld gave til museet med talrige gamle prøver på sønderjyske vævninger og mange smukke kopier efter de bedste af landsdelens gamle vævemønstre.

Foruden de mange lejrskole-omvisninger mærkes en øget udnyttelse af museets nye undervisningsmuligheder, især for mindre klassetrin og ved arrangement af særlige emnedage på flere af egnens skoler. Undervisningsafdelingen har i samarbejde med Dansk Historielærereforening arrangeret et lærerkursus i september, hvor I. Adriansen og J. Slettebo deltog for museet. Begge deltog også i et

seminar, »Museum og undervisning«, på Sandbjerg Slot, arrangeret af Dansk Historielærforening. Afdelingen afholdt endelig den 15. september en særlig børnedag med demonstration af Spinding, brikvævning, sprangvævning, flinthugning og maling af korn med forevisning af oldtidsfilm. Mange var indblandet i dette arrangement, der blev en stor succes med næsten 400 børn som tilskuere og deltagere.

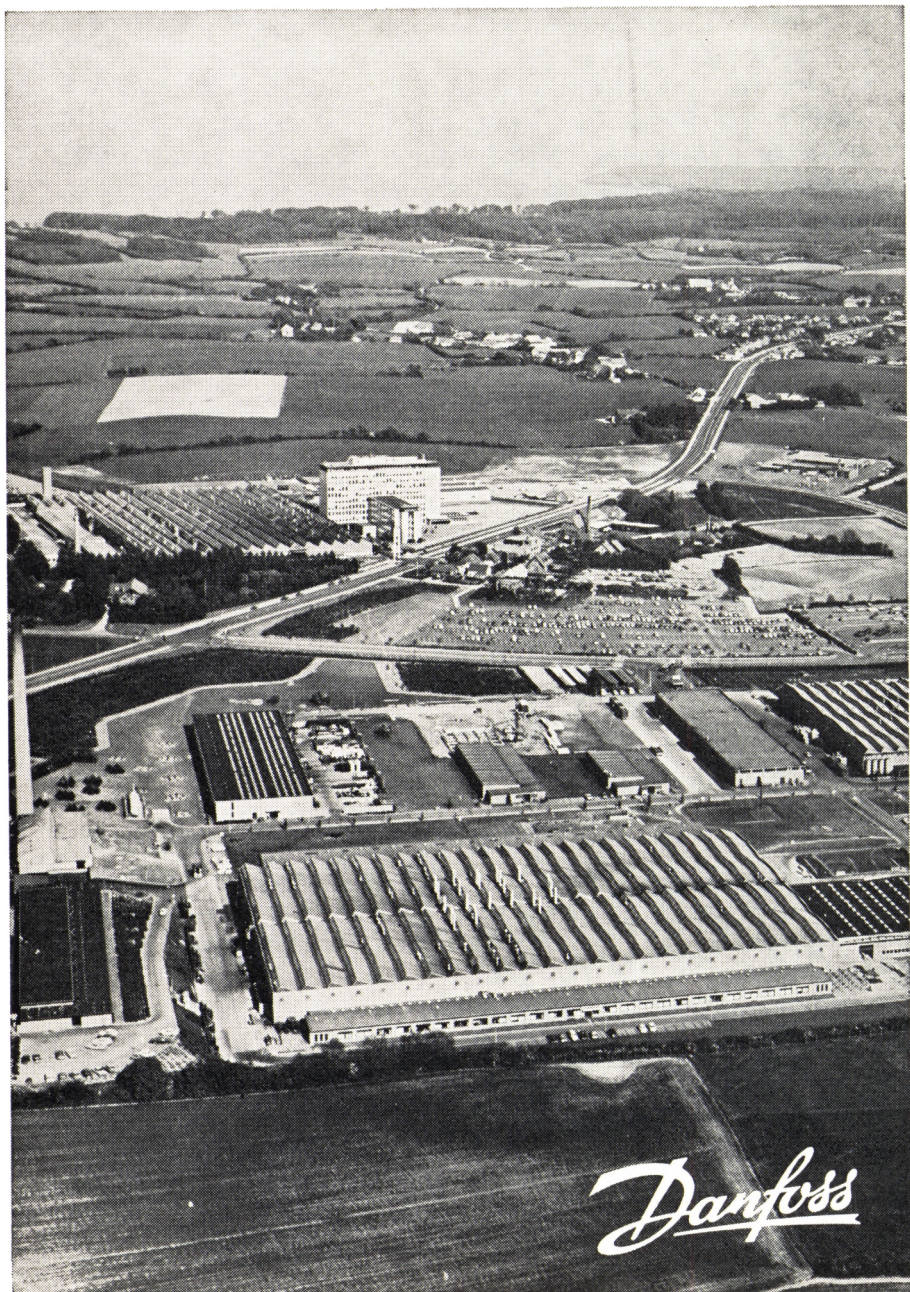
Fra museet har assistent frk. E. M. Juhler deltaget i et arkivkursus i Åbenrå. Vagtmester P. R. Madsen har deltaget i DKM's møder om økologiske udstillinger på Hald og i Lakolk, og museums-pædagog, fru I. Adriansen har deltaget i DKM's kursus i Lakolk og i årsmødet i Holstebro samt i møde i København til planlægning af provinsmuseernes særudstilling i Handelsbanken i Østergade. Fru Adriansen er blevet udpeget til medlem af redaktionen af DKM's medlemsblad »Stof« og har deltaget i redaktionsmøder. J. Slettebo har deltaget i bestyrelsesmøder i Dansk Historisk Fællesforening og i dennes og DKM's årsmøde i Holstebro samt i DKM's møder på Hald og i Kastrup (vedr. museumsbetænkningen) og i møder i ICOM's nationalkomité, herunder i tilrettelæggelsen af ICOM's verdensmuseumskongres juni 1974 og i drøftelser af nyorganiseringen af ICOM efter dennes nye vedtægter, samt Kunstmuseumsforeningens week-end kursus i Odense.

I årets løb har fru I. Adriansen publiceret artikler i »Folk og Kultur« (om russiske krigsfanger i Nordslesvig 1914—18), i »Nordslesvigske Museer« II. (om museets aHvbogade-undersøgelser og om »Handlende i Havbogade«) og i tidsskriftet »Historie og Samtidsorientering« om museums-pædagogiske spørgsmål. J. Slettebo har leveret en artikel i »Nordslesvigske Museer« II. og skrevet anmeldelser i »Fortid og Nutid«.

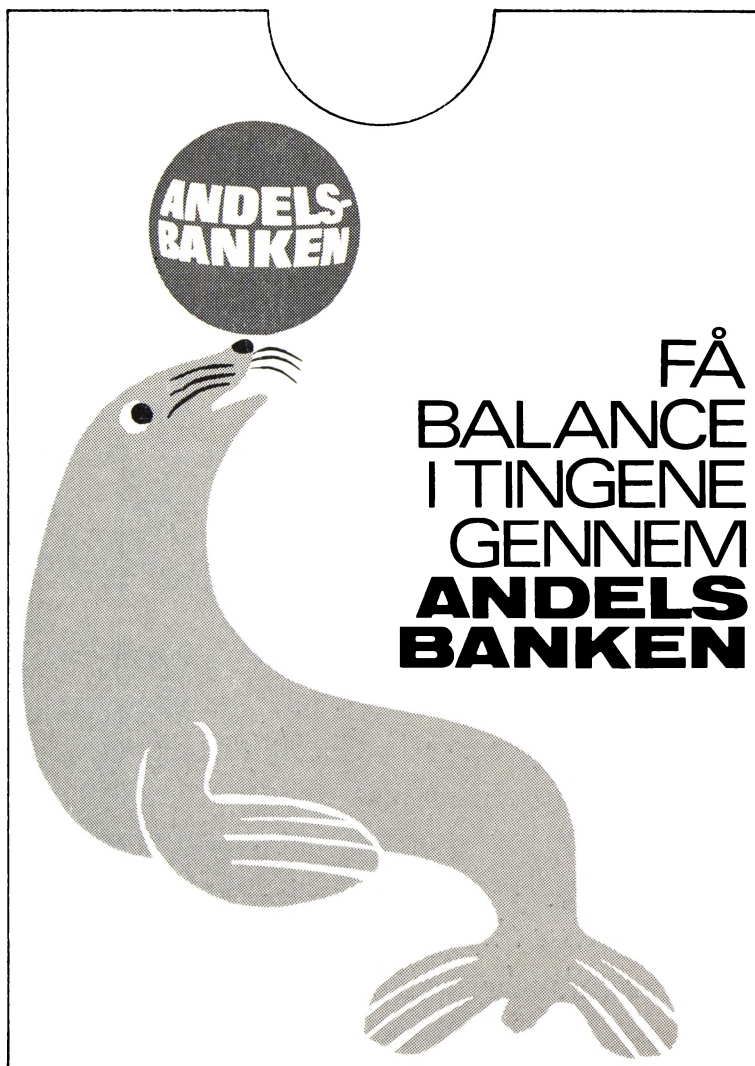
Den store dansesal og foredragssalen benyttes i stigende omfang til særarrangementer. Under den norske konges Danmarks-besøg var dronning Margrethe den 13. september vært for kong Olav ved en frokost på slottet. Et vagtkompagni fra Sønderborg kaserne var opstillet i gården, hvor Slesvigske Fodregiments musikkorps musicerede, og i salen spillede en gruppe fra Sønderjyllands Symfoniorkester for de 40 gæster. Den 20. februar var Sønderjyllands amtsråd vært ved en middag i gobelin-salen for en delegation fra Landdagen i Kiel. Sønderborg Musikforening har afholdt tre meget velbesøgte

kammerkoncerter i salen — den ene aften med guitaristen Infol Olsen, hvor der var over 200 tilhørere, og i propagandaugen for musik var der arrangeret en vellykket sangaften med deltagelse af 5 forskellige kor. Endelig fandt ligesom sidste år Teknikums afslutning med overrækkelse af eksamensbeviser sted i salen. I foredragssalen har Historisk Samfund for Als og Sundeved og foreningen »Bedre Bymljø« holdt møder for deres medlemmer og Sct. Georgsgildet og Dansk Campingunion har haft arrangementer samme sted, ligesom foredragssalen i adskillige tilfælde har været benyttet til foredrag for besøgende grupper. Salens værdi for museet er allerede nu helt klart fastslået.

Danfoss

FÅ
BALANCE
I TINGENE
GENNEM
**ANDELS
BANKEN**

historie

---

nutid

---

fremtid

Tre begreber der er nært knyttet sammen ved planlægning i fremtiden. En del af planlægningen går naturligt gennem Sydbank, tænk f.eks. på vore gode opsparingsformer f.eks. med henblik på grundkøb (folkegrunde), huskøb, etableringskonto, børneopsparing og selv pensionering.

*Tag disse ting med i planlægningen.
Fremtiden begynder også i Sydbank.*

SYDBANK

- den sønderjyske bank

Jeg har 748.118 kr.* når jeg bli'r 60 - for 4.800 kr. om året

siger Anne-Lise Hansen, 32.

»Sammen med min mand, som er servicemontør, startede vi for et par år siden egen virksomhed. Et anpartsselskab.

Som selvstændige ville vi gerne have en god pensionsordning. Så efter at have undersøgt forskellige muligheder tegnede vi hver en kapitalpension i Sparekassen, og samtidig fik vore to montører samme fordelagtige ordning.

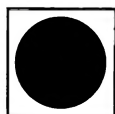
På min pension indbetales 4.800 kr. om året. Opsparingen er skattefri, og hvis jeg til sin tid vil stå af ræset, når jeg bliver 60, har jeg næsten 160.000 kr.* om året, indtil jeg bliver 67 og får folkepension. (Beregnet med den aktuelle rente).

Hvis jeg ikke vil førtidspensioneres, får jeg omkring 1,6 mill. kr.* udbetalt på min 67 års fødselsdag. Så det er en fordelagtig pensionsordning«.

Få et tilbud på kapitalpension i Sparekassen for Dem selv og Deres medarbejdere.

Kapitalpension

* efter skatten er betalt.

SPAREKASSEN
SØNDERJYLLAND